

I. ARTYKUŁY — ARTICLES

LUBOMÍR E. HAVLÍK (Brno)

MORAVSKÁ SPOLEČNOST A STÁT V 9. STOLETÍ

I. MORAVSKÁ SPOLEČNOST, JEJÍ STRUKTURA A ORGANIZACE V 9. STOLETÍ

Slovanské národnosti počaly vytvářet svou historii v oblastech situovaných mezi oscilačními póly evropského Západu a asijského Blízkého a Středního Východu a v období přechodu mezi starověkými a raně středověkými

Skróty: Ann. Bertin. — Annales Bertiniani; Ann. Fuld. — Annales Fuldenses; Ann. reg. Franc. — Annales regni Francorum; Ann. Xant. — Annales Xantenses; Bes. — Bešedy na evangelije Griporija Velikago; BK — Bios Klémentos viz. Theofylaktos; CDB — Codex diplomaticus et epistolaris tegni Bohemiae; CDH — Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis; Conv. Bag. et Car. — Conversio Bagoariorum et Carantanorum; Cosmae Chron. Boem. — Cosmae Chronica Boemorum; Dn. — Liber proph. Danielis; Pseudo-Fredeg. Chron. — Pseudo-Fredegarii Chronicon; Gl. — Glagolitica I.: Liber Ruth, Proph. Ioel, Oseas, Habacuc, Sophonias, Haggeus, Zacharias-Malachias; Grig. — Grigorovičev parimejnik I - III; Hb — Epistula ad Hebraeos; Christ. — Actus epistolaque apostolorum palaeoslavenica ad fidem cod. Christinopolitani; L — Evangelium sec. Lucam; MMFH — Magnae Moraviae fontes historici; MGH — Monumenta Germaniae historica; Mak. — Makedonský (strumenský) praxapoštol; Mt — Evangelium sec. Mattheum; Mar. — Codex Marianus glagoliticus; Ochr. — Ochridský praxapoštol; Ostr. — Ostromirovo evangelije; Pet. bavor. ep. — Petice bavorského episkopátu r. 900; Prol. žit. Konst. i Mef. — Paměť...Konstandina naricajemaago Kirila filosofa i Mefodije brata jeho; Ps — Psalmi; R — Liber Ruth; Sav. — Savvina kniga; Sin. — Sinajskaja psaltyr; I. Skylitzes, Hist. comp. — J. Skylitzes-G. Kedrenos, Historiarum compendium; Slovo pochvalb. — Slovo pochvalbno na paměť svętyma i přslavnyma učitelema slovensku języku... blaženomu Kyrilu i archiepiskopu panonsku Mefodiju; Supr. — Suprasl'ska rukopis; Šiš. — Šišatovacký praxapoštol; T — Epistola Pauli ad Timotheum; Theofylaktos — Bios kai politeia kai homologia te kai meriké thaumatón diegésis tu en hagiois patros hemón Klémentos, episkopu Bulgarón...; Vita Const. — Vita Constantini — Cyrilli cum translatione s. Clementis; Vulg.-Vulgata; Zach. — Zachariašuv parimejnik; ZSL — Законъ судьnyi ljudymъ; ZSO — Zapovědi svętyichъ otcębъ; ŽK — Žitie i žiznb, i podvizi, ize vъ svętychъ otcęa našęgo Konstantina filosofa...; ŽM — Paměť i žitije otcęa našęgo i učitelę Mefodije, archiepiskopa moravьska; ŽN — Žitije Nauma; ŽV — Žitije svętago Vęčeslava.

civilizacemi. Slovanská etnika se vytvářela v oblastech, která na jedné straně sousedila se starým římsko-galským a germanským prostředím a na druhé s prostředím byzantsko-černomořským, íránským, zakavkazským i středoasijským. Na jihu se slovanské oblasti dotýkaly sféry Byzance a na severu baltského a ugrofinského osídlení. Rané sociální, politické a kulturní dějiny slovanských národností nebyly jen důsledkem jejich geografické polohy, ale v prvé řadě jejich vlastního sociálně-ekonomického a politicko-kulturního vývoje, kterým byl též celý předchozí proces etnogeneze Slovanů, končící usazením Slovanů v nových sídlištích a zformováním jednotlivých národnostních společenství a států. Byl to složitý integračně-diferenční proces, který probíhal za neustálých kontaktů až symbióz různých kvalit a stupňů zejména s etniky sarmatskými a íránskými, baltskými, byzantskými, germanskými, zakavkazskými, turkutskými a ugrofinskými. Důsledky těchto vztahů doznávaly ještě dlouho po usazení slovanských etnik a zčásti se projevily též při utváření slovanského sociálního zřízení a států.

Vznikání třídní společnosti ve slovanském prostředí je součástí světového výzkumu geneze feudalismu a jeho typologie¹. Výzkumy se soustředily hlavně na Západní Evropu, Byzanc, Západní Asii, resp. Blízký a Střední Východ (Mezopotámii, Syrii, Egypt, Etiopii, Írán, Baktrii, Soghd) a Zakavkazsko (Gruzie, Arménie), pomíneme-li už zde Jižní a Východní Asii (Indii, Burmu, Vietnam, Indonesii, Čínu, Japonsko, Koreu)². V prostředí slovanském se pozornost medievistiky soustředila zejména na počátky třídní společnosti v historických zemích v oblasti Polska, Rusi, Jugoslávie, Československa, Něm. demokr. rep., Bulharska, z neslovanských ve střední a východní Evropě na problematiku maďarskou, rumunskou a v oblasti baltské litevskou a lotyšskou.

¹ B. F. Poršnev, *Problemy istorii dokapitalističeskich obščestv*, Moskva 1968; *Sur les sociétés precapitalistes*, Paris 1970; *Beiträge zur Entstehung des Staates*, Berlin 1974²; *Problemy social'no-ekonomičeských formacij*, Moskva 1975; *Formationslehre und Geschichte*, Berlin 1978. Dále srov. Z. V. Udal'cova, *Genezis i tipologia feodalizma*, Srednje veka 34, 1971; L. E. Havlík, *The Character of the Early Feudal Society of Slavic States*, in: *III mezinár. kongres slovanské archeologie v Bratislavě 1975*, Bratislava 1979; id., *Voprosy tipologii genezisa feodalizma slavjanskich narodov*, in: *Vostočnaja Jevropa v drevnosti i srednje veka*, Moskva 1978; id., *Současná historiografie k otázce Slovanů v 5. - 10. století. Pojetí geneze feudalismu a státu v buržoasní a marxistické historiografii*, 10. zasedání čs. - jugoslávské komise historiků, Beograd 1976. K problematice viz též L. V. Danilova, *Teoretičeskije problemy feodalizma v sovetkoj istoriografii*, Moskva 1978.

² *Obščee i osobenoje v istoričeskom razvitiji stran Vostoka*, Moskva 1966; *Problemy dokapitalističeskich obščestv v stranach Vostoka*, Moskva 1971; *Istoriografija stran Vostoka (problemy feodalizma)*, Moskva 1977 (o genezi a rozvoji feudalismu v Číně L. V. Simonovskaja, E. P. Stuzina, G. Ja. Smolin, Z. G. Lapina, v Koreji M. N. Pak, ve Vietnamu D. V. Deopik, v Japonsku I. G. Pozdnjakov, I. M. Syricyn a G. V. Chruslov, v Indii L. B. Alajev, v Osmanské říši M. S. Majer, v Íráně N. K. Belova, v Arabském chalífátu F. M. Acamba a L. I. Nadiradze). Dále srov. R. Felber, *Asiatische oder feudale Produktionsweise in China*, Zeitschr. f. Geschichtswiss. 19, 1971, s. 65 - 91; K. Z. Ašrafjan, *Feodalizm v Indii*, Moskva 1977; L. I. Nadiradze, *Feodalnyje otnošenija v Arabskom chalífate (VII - IX vv.)*, Moskva 1979 id.

Ve slovanském prostředí jde o problematiku Kyjevské Rusi, sociálního vývoje Obodritů, Veletů, polabských Srbů, společnosti v Karantánii, Chorvatsku, Srbsku, Čechách, Polsku, Bulharsku³. Významné místo při studiu počátků třídní a zejména feudální společnosti ve slovanském prostředí zaujímá Morava, státní útvar, který se ve 2. pol. 9. stol. stal jádrem rozlehlé Velkomoravské říše či Velké Moravy. Ve své době zaujímal vlastní Morava území mezi Jeseníky a Beskydy na severu a Dunajem na jihu; na západě tvořila její meze Českomoravská vrchovina, na východě pohorí na východ od řeky Váhu. Pokud počítáme též s Dolní Moravou či Nitranskem v pozdějších Horních Uhrách, zasahovaly okraje moravského území až k Matře a do severní Panonie. V této oblasti probíhal od 6. stol. vývoj moravské společnosti, sledovatelný zejména ve století devátém. Výzkum sociální struktury moravské společnosti představuje důležitou součást úkolu soudobé medievalistiky osvětlit počátky třídní společnosti a státního zřízení na území dnešních socialistických států a přispět k osvětlení procesu geneze feudalismu obecně v měřítku světovém⁴.

*

* *

Bylo-li možno se při výzkumu ekonomické základny moravské společnosti opírat převážně o prameny povahy materiální, za jejichž zpřístupnění, vědecké utřídění a interpretaci náleží prvořadě zásluhy československé archeologii⁵, studium sociálních poměrů uvnitř této společnosti, které nám může

³ Srov. L. E. Havlík, *Počátky formování slovanských států a národností a jejich raněfeudální charakter*, in: *Společensko-ekonomický rozvoj Slovanů od 6. do 9. století* (Mikulčice 1974); id., *The Character of the Early Feudal Society...*, id., *Voprosy tipologii genezisa feudalizma* s. 131 - 143; id., *Geneze feudalismu a Slované*, *Slovanský Přehled* 65, 1979, s. 38 - 48, id., *The Genesis of Feudalism and the Slav Peoples*, in: *Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9. - 11. Jh.* (Liblice 1977), Praha 1978, s. 117 - 142.

⁴ L. E. Havlík, *Morava v 9. - 10. století. K problematice politického postavení, sociální a vládní struktury a organizace*, Praha 1978.

⁵ Z jejich představitelů je třeba uvést J. Eisnera, J. Poulíka, V. Hrubého, F. Kalouska, A. Točska, J. Dekana, B. Chropovského, V. Budinského-Kričku, B. Dostála, R. Turka, L. Jisla, B. Novotného, Č. Staňu, J. Krále, M. Šolleho, A. Hejnu, Z. Váňu, J. Kudrnáče, J. Zemana, R. Pleinera a I. Pleinerovou, Z. Smetánku, J. Slámu, J. Pástora, D. Bialekovou, Z. Čilinskou, A. Habovštiaka, L'. Kraskovskou, Z. Klanicu, J. Tejrál, T. Štefanovičovou, K. Marešovou, A. Ruttkaye ad. Dále srov. J. Poulík, *Starší Moravané budují svůj stát*, Gottwaldov 1960; id., *Archäologische Entdeckungen und Grossmähren*, in: *Das Grossmährische Reich*, Praha 1966, s. 11 - 48; id., *Mikulčice — Stídlo a pevnost knížat velkomoravských*, Praha 1975; id., *Velkomoravské mocenské centrum v Mikulčicích*, *Monument. Tutela* 8, 1972; V. Hrubý, *Staré Město — velkomoravský Velehrad*, Praha 1965; id., *Antiqua civitas — Veligrad*, *Monument. Tutela* 8, 1972; F. Kalousek, *Břeclav-Pohansko. Velkomoravské pohřebiště u kostela*, Brno 1971; B. Dostál, *Břeclav-Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec*, Brno 1975; B. Chropovský, *Slovensko na úsvite dejín*, Bratislava 1970; id., *Vývoj a stav archeologického výskumu doby velkomoravskéj*, *Slovenská Archeológia* 19, 1971, s. 581 - 601; J. Dekan, *Vel'ká Morava — doba a umenie*,

osvětlit procesy utváření třídních vztahů, jejich stabilizaci, jejich formy, charakter a typologické zařazení⁶, může naopak probíhat jen na základě pramenů písemných⁷, zatímco prameny hmotné mohou být v tomto případě jen materiálem více nebo méně doplujícím.

Historiografický výzkum na tomto poli vycházel v minulosti spíše z rozboru problematiky geneze feudalismu a státu západoevropského profilu a z kritiky souvěkých západoevropských metod a směrů⁸. Stranou pozornosti zůstávaly v té době výsledky marxistické medievistiky, v té době ne vždy ve všech zemích dostatečně rozvíté. Svou úlohu tu hrály také přežitky evropocentrismu (či spíše západoevropocentrismu), s despektem hodnotící vývoj v oblastech východoevropských a asijských bez jeho skutečných znalostí.

Snahy a pokusy o určení sociálního charakteru Moravy v 9. století lze nalézt u většiny badatelů, kteří se zabývali jejími dějinami a nemohli odpověď na tuto základní otázku pominout. Vznikem třídní společnosti na Moravě se zabýval např. J. Dekan, který jej spojoval s přelomem 8.-9. století a předpokládal ještě nepřevládající feudální vztahy, avšak široké uplatnění otrocké práce⁹. J. Böhm označil Velkou Moravu za stát organizovaný na nerozvítených ještě feudálních principech, resp. protofeudální¹⁰. V. Husa uváděl, že otrocká práce byla ještě v 11. století charakteristickou silou ve dvorcovém hospodaření a souběžná s počátky feudalizace. Sámovu říši zařazoval mezi předfeudální útvary a Veklomoravskou říši pokládal za raněfeudální stát¹¹. Na základě rozboru písemných pramenů hodnotil společenské vztahy na Moravě

Bratislava 1976; M. Beranová, Z. Smetanká, Č. Staňa, *Archeologičeskije issledovanija slavjanskoi epochi v Čechii i Moravii v 1966 - 1974 gg.*, Památky Arch. 66, 1975, s. 153 - 243. Viz též studie v časopisech Památky Archeologické, Archeologické rozhledy, Slovenská archeológia, Studijní zprávy AÚ ČSAV a Študijné zvesti AÚ SAV, Sborník fil. fak. UJEP, Časopis Moravského musea, Slavia Antiqua ad.

⁶ Srov. L. E. Havlík, *Morava v 9. - 10. století*, 10n.

⁷ Písemné prameny k dějinám Velké Moravy obsahuje edice: *Magnae Moraviae fontes historici* (dále MMFH), I. *Annales et Chronicae*, red. L. E. Havlík — D. Bartoňková, Praha-Brno 1966, II. *Textus biographici, hagiographici et liturgici*, red. L. Havlík - R. Večerka, Brno 1967, III. *Diplomata, Epistolae, Textus historici varii*, red. L. E. Havlík, Brno 1969, IV. *Leges, Textus iuridici, Supplementa*, red. L. E. Havlík, Brno 1971, V. *Indices, Annales Moraviae Magnae*, red. L. E. Havlík, Brno 1977. Lexikální prameny přináší *Slovník jazyka staroslověnského* I, Praha 1958 - 66, II, Praha 1967n. Dále srov. též *Slovník starožytosti slaviaňskich* I, Warszawa-Wrocław-Kraków 1961, II, 1964; III, 1967; IV, 1970; V, 1975; VI, 1977n.

⁸ Tak F. Graus, *L'Empire de Grande Moravie, sa situation dans l'Europe de l'époque et sa structure intérieure*, in: *Das Grossmährische Reich*, s. 133 - 220.

⁹ J. Dekan, *Začiatky slovenských dejín a Ríša veľkomoravská*, Bratislava 1951, s. 127 - 128.

¹⁰ J. Böhm, *K otázce vzniku feudalismu v českých zemích*, Český lid 6, 1951, s. 162 - 180; id., *K otázce feudalismu na území ČSR*, ibidem 40, 1953, s. 151 - 156.

¹¹ V. Husa, *K otázce vzniku feudalismu na území ČSR*, Český lid 40, 1953, s. 83 - 87; id., *Epochy českých dějin*, Praha 1947, s. 33; id., *Dějiny Československa*, Praha 1961, s. 40, 43.

jako raněfeudální P. Ratkoš¹² a dále J. Hlavsa¹³, na základě archeologického materiálu J. Poulík¹⁴ a B. Chropovský¹⁵. O ranném feudalismu na Moravě od 9. století psal V. Vaněček¹⁶ a L. E. Havlík připouštěl feudální charakter Moravy v prvotních formách a vývoj od protofeudální k feudální společnosti¹⁷, jejíž počátky spojuje M. Kučera s poslední třetinou 9. století¹⁸.

V průběhu let a diskusí se však současně poukazovalo na nevyhraněnost pojetí forem feudalismu v marxistické historiografii vzhledem k západoevropské varianta feudalismu a možnost existence feudálních vztahů na Moravě byla zamítána, např. F. Grausem¹⁹. Skeptické stanovisko zaujal také V. Procházka, označující společnost Velkomoravské říše — aniž rozlišoval mezi vlastní Moravou a připojenými oblastmi — za předfeudální či protofeudální²⁰. Většina těchto názorů vycházela z představ tzv. klasického feudalismu, charakteristického pro západoevropské prostředí bez zřetele k řadě otázek jeho geneze a místa v obecném světovém procesu feudalizace společnosti. Řešení některých nastíněných otázek napomáhají další výzkumy. L. E. Havlík využil širšího srovnávacího materiálu souvěkého slovanského prostředí a poukázal na některé charakteristické rysy geneze feudalismu na Moravě (existence svobodných a na státu — panovníkovi závislých občin jako hlavní výrobní síly, existence otroctví, vládnoucí třídy, státu, renty) a na analogie jednak s oblastí chorvatskou, jednak ruskou a Východem. Ukazuje se dále, že problematiku nelze řešit srovnáním jen s oblastí východofranskou nebo pozdější českou, ale že je nutné tuto problematiku nejen na Moravě, ale i u ostatních slovanských a dalších etnik vůbec, řešit v nejšířších srovnávacích aspektech euroasijského procesu feudalizace²¹.

Jak je zřejmé, jde v podstatě o problematiku vzniku a vývoje rané třídní

¹² P. Ratkoš, *Počiatky feudalizmu na Slovensku*, Hist. čas. 2, 1954, 252 - 276; id., *Problematika raného feudalizmu*, in: *O počiatkoch slovenských dejín*, Bratislava 1965, s. 7 - 18; id., *O vývine feudálnej renty na Slovensku*, Hist. čas. 9, 1961, s. 361 - 368; id., *Charakter prvého i druhého krepstoničestva v istorii Slovačii*, in: *Karpatodunajskie zemli v srednjeveka*, Moskva 1975, s. 20 - 27.

¹³ J. Hlavsa, *Vel'komoravská ríša — ranofeudálny štát*, Právn. štúdie 3, 1955, s. 527 - 550.

¹⁴ J. Poulík, *K otázce počátků feudalismu na Moravě*, Památky Arch. 42, 1961, s. 498 - 505; id., *Staří Moravané*, s. 139 - 162.

¹⁵ B. Chropovský, *Slovensko* s. 171.

¹⁶ V. Vaněček, *Dějiny státu a práva v Československu do r. 1945*, Praha 1964, s. 41n.

¹⁷ L. E. Havlík, *Velká Morava a stredoevropskí Slované*, Praha 1964, s. 129.

¹⁸ M. Kučera, *Problémy vzniku a vývoja feudalizmu na Slovensku*, Hist. čas. 22, 1974, s. 541 - 564; id., *Slovensko po páde Vel'kej Moravy*, Bratislava 1974.

¹⁹ F. Graus, *L'Empire de Grande Moravie*, s. 133 - 220.

²⁰ V. Procházka, *Velkomoravská říše a vývoj politické organizace u slovanských národů*, Právník 102, 1963, s. 775-793; id., *Die patriarchale Stadt als Entwicklungsstufe der ältesten politischen Organisation bei den Slawen*, Vznik a počátky Slovanů 7, 1972, s. 34 - 35.

²¹ L. E. Havlík, *Rannjaja stadija razvitiija feodalizma v Moravii*, Sovetskoje slavjanovedenje 1975, No. 1, s. 37 - 55; id., *Morava v 9. - 10. století*, s. 42 - 85, id., viz pozn. 3.

společnosti na Moravě, o její počáteční fáze, souhrně zahrnované do období geneze feudálního řádu a nastolení jeho raného stadia. Dále vyplývá, že otázky geneze a raného feudalismu, geneze státnosti a národnosti nelze však jako obecnou univerzální problematiku řešit v časově nebo místně omezeném prostředí nebo jednostranným srovnáváním. Také při studiu této problematiky na území Moravy ukazuje se bezpodmínečná nutnost opírat se o co nejširší adekvátní srovnávací materiál nejen z oblasti západního souseda Velké Moravy — východofranské říše a Bavor, zejména pak z oblasti Slovanů ve Východní marce, Panonii²², Karantánii²³, ale prohloubit též srovnávací analýzy počátků společenských struktur dalších slovanských státně-etnických útvarů — např. Chorvatů, Srbů²⁴, Bulharů²⁵ a zejména staré Rusi²⁶, aniž lze dále pominout Slovanů mezi Labem a Vislou.²⁷ Studium problematiky dále vyžaduje, že je nutné zároveň si všimnout i vývoje v sousedních neslo-

²² L. E. Havlík, *Slované ve Východní marce v 9. - 11. století*, Sl. Ant. 11, 1964, s. 246 - 299, id., *Panonie ve světle franských pramenů 9. století*, ibidem 17, 1971, s. 1 - 36.

²³ Lj. Hauptmann, *Staroslovenska družba in obred na Knežjem kamnu*, Ljubljana 1954; B. Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, Ljubljana 1952; id., *Razvoj in struktura države karantanskih Slovanov od VII. do IX. stoletja*, Jugosl. Istor. Čas. 2, 1963, s. 19 - 30.

²⁴ M. Barada, *Hrvatski vlasteoski feudalizam*, Zagreb 1952; Ju. V. Bromlej, *Stanoljenje feudalizma v Chorvatii*, Moskva 1964; B. Grafenauer, *Zgodnefevdalna družbena struktura jugoslovanskih narodov i njen postanek*, Zgodov. Čas. 14, 1960, s. 35 - 97; N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971; N. Radojčić, *Društveno i državno uređenje kod Srba u ranom srednjem vijeku*, Glasnik Skop. Nauč. Društva 15 - 16, 1935; V. P. Gračev, *Serbskaja gosudarstvennost' v X - XIV vv.*, Moskva 1972.

²⁵ S. N. Lišev, *Za genezisa na feudalizma v Bălgaria*, Sofija 1963; D. Angelov, Ch. Danov, V. Velkov, *Über einige Probleme der sozial-ökonomischen und ethnischen Entwicklung im II.-V. Jahrhundert und des Übergangs von der Antike zum Mittelalter im VI.-X. Jahrhundert*, Etudes Hist. 5, 1970, s. 13 - 55.

²⁶ *Drevnerusskoje gosudarstvo i jeho meždunarodnoje značenie*, Moskva 1965; *Problemy vzniknovenija feudalizma u narodov SSSR*, Moskva 1965; *Problemy vzniknovenija feudalizma u narodov SSSR*, Moskva 1969; *Puti razvitija feudalizma*, Moskva 1972; *Problemy istorii feodal'noj Rossii*, Leningrad 1971; *Issledovanija po social'no-političeskoj istorii Rossii*, Leningrad 1971; *Obščestvo i gosudarstvo feodal'noj Rossii*, Moskva 1975; *Problemy social'no-ekonomičeskich formacij*, Moskva 1975; W. Küttler, *Die Genesis des Feudalismus bei den Ostslaven als Problem der allgemeiner Feudalismusforschung*, Jahrb., f. Gesch. 6, 1972, s. 9 - 51; J. F. Frojanov, *Kijevskaja Rus'*, Leningrad 1974; L. V. Čerepnin, *Rus' — spornyje voprosy istorii feodal'noj zemel'noj sobstvennosti v IX - XV vv.*, in: *Puti, s. 126 - 187*; V. T. Pašuto, *Osobennosti struktury drevnerusskogo gosudarstva*, in: *Drevnerusskoje gosudarstvo*, s. 77 - 127.

²⁷ W. Hensel, *Polska przed tysiącem lat*, Warszawa-Wrocław-Kraków 1964; *Początki Państwa Polskiego I - II*, Poznań 1962; H. Łowmiański, *Początki Polski I - V*, Warszawa 1963 - 1973; *Siedlung und Verfassung der Slaven zwischen Elbe, Saale und Oder*, Giessen 1960; J. Herrmann, *Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der Slaven zwischen Elbe, Saale und Oder*, Berlin 1968; *Die Slaven in Deutschland*, Berlin 1970; H. -J. Brachmann, *Slawische Stämme an Elbe und Saale*, Berlin 1978; F. Graus, *Rannjaja stadija razvitija feudalizma v Čechii*, Voprosy Ist. 6, 1950, s. 89 - 93; id., *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské I*, Praha 1953; D. Treštík, *K sociální struktuře přemyslovských Čech*, Čs. čas. hist. 19, 1971, s. 437 - 564.

vanských oblastech — maďarské²⁸ a rumunské²⁹, a že srovnávací rámec je nutno rozšířit o sledování poměrů byzantských i přilehlé západoasijské sféry — íránské, zakavkazské a středoasijské³⁰. Přitom nelze pouštět ze zřetele jak specifika vlastní Moravě, tak srovnávaným oblastem a bohužel i skutečnost, že prezentace takového materiálu přesahuje možnosti této studie. Proto bylo nutno zvolit nejen únosnou formu srovnání, ale většinou již implicitně je zahrnout do předkládaných úvah. Naše pozornost se v této stati v souladu s možnostmi danými písemnými prameny mohla zaměřit spíše na situaci a společensky vývoj Moravy v poslední třetině 9. století.

Jak z archeologických, tak z písemných pramenů vyplývá velká majetková a sociální diferenciacce mezi příslušníky moravské společnosti³¹. Není třeba přitom zdůrazňovat, že značná část terminologie písemných pramenů označuje příslušníky vládnoucí třídy a vyšších privilegovaných vrstev společnosti, o kterých se uvádí, že byli *roda dobra i velika*. Velkou část jich lze bezpochyby zahrnout pod obecné označení *bogatii* (sg. *bogatyj*), vyskytující se v řadě textů. Ačkoliv jde často o kontrastní a někdy topické rozlišení od chudých srov. *bogatii i ubozii — ljudi vse ubogye i bogatyje — ašte li ništv, ašte li bogaty* (PM XVIII; Žit. Věč. — Rum. 3, 10; G 1), nelze mu v moravském prostředí upřít funkční oprávnění. Charakteristickým je i spojení, ve kterém se termín *bogatii* objevuje. Píše se např. o dceři, která byla *krasna i bogata, roda dobra*

²⁸ E. Molnár, *A feudalizmus kialakulása Magyarországon*, Budapest 1952; E. Lederer, *La structure de la société hongroise du début du Moyen-Age*, Etudes Hist. I, 1960, s. 195 - 217; A. Bartha, *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*, Budapest 1975; M. Kučera, *Slovensko*, s. 52n.

²⁹ *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, București 1975; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei I*, Cluj 1972³, s. 19n; C. C. Giurescu, D. C. Giurescu, *Istoria Romanilor 1*, București 1975, s. 177n

³⁰ N. V. Pigulevskaia, *Razloženiye rabovladel'českogo stroja i obrazovaniye rannefeodal'nogo občestva v Irane (III - VII vv.)*, in: *Istorija Irana s drevnejšich vremen do konca XVIII veka*, Leningrad 1958, 36 - 75; M. M. D'jakonov, *Očerki istorii drevnego Irana*, Moskva 1961; G. Widengren, *Der Feudalismus im alten Iran*, Köln-Opladen 1969; N. K. Belova, *Zaroždenije i formirovanije feodalizma v Irane*, in: *Istoriografija stran Vostoka 225 - 248*. Dále Ja. A. Manandjan, *Feodalizm v drevnej Armenii*, Jerevan 1934; G. Ch. Sarkisjan, *O putjach social'no-ekonomičeskogo razvitiija drevnej Armenii*, Jerevan 1962; G. A. Melikišvili, *(Social'no-ekonomičeskij stroj drevnej Gruzii)*, Macne 1966, No. 1; A. A. Bogveradze, *Iz istorii rannefeodal'nych otnošenij v Kartli*, Tbilisi 1961; A. P. Novosel'cev, *Strany Zakavkazskogo i Sredneaziatskogo regionov*, in: *Puti 9 - 125*; Z. V. Udal'cova, *K voprosu o genezise feodalizma v Vizantii*, in: *Vizantijskije očerki*, Moskva 1971; ead., K. A. Osipova, *Osobennosti feodalizma v Vizantii*, Voprosy istorii, 1974, No. 10, 98 - 117; ead., *Tipologičeskije osobennosti feodalizma v Vizantii*, in: *Problemy social'noj struktury*, s. 4 - 28; H. Köpstein, F. Winkelmann, *Studien zum 7. Jahrh. im Byzanz. Probleme der Herausbildung des Feudalismus*, Berliner Byzant. Arbeiten 47, 1976; *Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus*, ibidem 48, 1978.

³¹ K problematice exploatace funkčního obsahu nomenklatury L. E. Havlík, *K otázce nomenklatury pramenů o Velké Moravě*, Čas. Matice moravské 90, 1971, s. 10 - 22.

i velika, nebo o tom, že *drugъ* Sventoplukův byl *dzělo bogaty* (ŽK IV; PM XI. Srov. soghd. *b'g* — ideogram mlk, pán). Morální typizace bohatých plyne z citátu (poplatného nicméně moralitě Písma): *sa bo nynja vidimъ jako bogatii i ništii, i zolii i dobrii* (Supr. 262, 5). Běžně známými byly také termíny *bogatstvije*, *bogatstvo*, jak ve smyslu materiálním tak duchovním. Žit. Konstantina zachovalo i označení syna bohatého: *bogatičištъ, bogatištъ*. (ŽK III.). Bohatý byl *čystъnъ sy bogatstvъmъ svoimъ* (ZSL, čl. 8). Otázku, kdo všechno náležel pod označení *bogatii*, zodpovídají samy prameny, když hovoří o velmožích (*velmozi, primates, optimates a nobiles viri*), knížatech (*knędzi, principes*) Rostislavových a Sventoplukových (Ann Fuld. ad 864, 900; MMFH III, Ep. č. 90,101; ŽK II, XI, XVI; PM XVII; Slovo pochv. KM). Vedle Rostislava vystupovali r. 864 *universi optimates sui*, vedle Mojmira II. *omnes primates eius*, kterým v papežských listinách odpovídají termíny *nobiles viri a primates* (Ann. Fuld. ad 864, 900; MMFH III., Ep. č. 90,101). Šlo o rodovou a majetkovou aristokracii soukromých vlastníků obdobnou chorvatským a bulharským *proceres, primates, nobiles, boliades* a ruským boljarům. K nim náležela a z ní nezdávka pocházela řada privilegovaných osob a kategorií příslušejících k panovnickému aparátu, jako byli župani, kmeti a další.

Základem jejich bohatství bylo iměníje (řec. *pragmata, hypostasia, emporia*). Uvádí se např. statek se vším jměním — *selo sъ vsemъ iměnijemъ a iměnije* se vzpomíná ještě i dále (ZSL, čl. 3, 10, 15, 17). Píše se také o iměnni církevním, zatímco osobní biskupský majetek byl označován jako *vešti* (Nomokanon, IV, V). Co bylo podstatou iměníja prozrazuje např. *Zakonъ sudnyj ljudьmъ*. Podle toho se soukromé vlastnictví — *iměnije* skládalo ze vsí (*vsí*), statků (*sela*), domů (*chramy*), polí (*nivy*), lesů, vinic (*vinogradъ*), peněz (*stljazy*), nevolníků a otroků (*rabi*), koní, stád dobytka (*skotъ, stado*), různých věcí, atd. (ZSL, č. 1, 4, 5, 8 - 10, 14 - 15, 21 - 23, 25, 26, 29, 30; ZSO, č. 6, 27). K vlastnictví náležela také *castella*, tj. tvrze, jimiž nezdávka byly opevněné dvorce (*curtes*). *Castella* byla ve zprávách výslovně odlišena od *civitates* (Ann. Fuld. ad 870). Jako *castellum* bychom mohli označit např. opevněný dvorec na Pohansku u Břeclavě, hradiska v Ducovém, Zelené Hoře, na Stárých Zámcích, u Nejdku a patrně i některé další lokality³². Měl-li *Zakon sudnyj* na Moravě své funkční opodstatnění, jak vyplývá z jeho linguistického a právně obsahového rozboru, který o tom četnými moravismy svědčí, lze uvažovat také o existenci individuálního soukromého pozemkového vlastnictví, soustředěného v selech, která náležela spolu s raby a dalším příslušenstvím (*sela i rabъ*) osobám označovaným *gospodъ, gospodinъ* (ZSL, č. 1, 3, 18, 25). Kromě toho mohou na velmi staré vlastnictví upomínat některá posesiva jako *Bogunja(ves)*, *Bezprimъ*,

³² B. Dostál, *Břeclav-Pohansko IV*; A. Ruttkay, *Ducové*, Nitra 1975; Č. Staňa, *Zjišťovací výzkum na hradisku Zelená Hora u Vyskova*, Přehled výzkumů 1963, 56 - 59; id., *Velkomoravské hradisko Staré Zámky u Lšně*, Monument. Tutela 8, 1972, s. 109 - 171; B. Novotný, *Výzkum velkomoravského hradiště u Nejdku na lednickém ostrově*, Památky Arch. 54, 1963, s. 3 - 40, souhrne R. Snášil, *Výzkumy v Pomoraví a v Pováží — velkomoravské dvorce*, Uh. Hradiště 1978.

Drženje selo, Predslavъgradъ (*Brezalauspurch* 907)³³, Lovetinъgradъ (*Laudentenburch* 1056) aj. Existenci takového vlastnictví prozrazují i jiné zprávy např. údaj o Pribinově *proprietas* v Nitře kolem r. 828 (Conv. Bag. et Carant. c. 11) a zejména lze na ně usuzovat i z analogií z těsného a zejména slovanského sousedství Moravy, podle poměrů na jih od Dunaje ve Východní marce a Panonii³⁴. Etnický charakter obou zemí byl v 9. století převážně slovanský³⁵, i když frankobavorské rády počaly společenský život těchto oblastí ovlivňovat. Dunaj byl sice hranicí politickou, která od 9. století počala oddělovat Moravu od Slovanů ve Východní marce, na druhé straně však obě sféry byly ve velmi těsném vzájemném působení podmíněném jednak christianizačně politickými aspiracemi a kulturním prouděním směrem na sever od Dunaje, jednak přesuny části obyvatel z území staré Moravy do Blatenska a mocenskými výboji Moravanů na jih od Dunaje do Východní marky a Panonie. Relativní dostatek písemných zpráv o pozemkovém vlastnictví v těchto oblastech³⁶ může do značné míry nápomoci osvětlit i charakter pozemkového vlastnictví na Moravě a vznik vlastnictví individuálního, zejména můžeme-li ke srovnání použít i analogie z jiných oblastí, např. Staré Rusi, Byzance a blízkého Východu. Ukázalo se, že individuální vlastnictví pozemků nemohlo být na Moravě ani původním, ani jediným. Nezodpovězenou otázkou zůstává velikost jeho podílu na produkci moravské společnosti. Přitom problematika vzniku pozemkového vlastnictví vykořisťovatelského charakteru je obecným jevem a právě sousedství Moravy může k jeho osvětlení účinně přispět.

V podstatě lze zjistit, že většina pozemkového fondu ve Východní marce a Panonii náležela franskému fisku, který jej získal dobytím těchto zemí franko-bavorskými vojsky Karla Velikého, jak se výslovně uvádí např. r. 823 nebo 830 (MMFH III, Dipl. č. 7). Šlo o vlastnictví označované *res proprietatis nostrae, res ad ius regium pertinentes*, nebo *fiscus* (ibid. č. 25), které se nalézalo jak ve Východní marce (MMFH III, Dipl. č. 1, 2, 5, 7, 9, 10, 12, 15, 16, 25, 30, 32, 37, 40, 43, 42, 45, 48, 52, 54, 55), tak v Panoniích (Ibid., č. 13, 18, 27, 26, 28, 31, 29, 30, 33, 56). Nad tímto fondem jako svrchovaným pozemkovým vlastnictvím franského státu měl výhradní disposiční právo panovník, i když nezřídka se při donacích připomíná konsensus předních velmožů, upomínající na původní korporativní charakter tohoto státního pozemkového vlastnictví. Součástí tohoto fondu byly i pozemky obhospodařované a z hlediska státního svrchovaného vlastnictví držené slovanskými oběinami. Připomínají se např. už r. 777 u Enže, kde se uvádí dekanie Slovanů a dalších třicet Slovanů pod županem Physso. Zili na fiskálních pozemcích bez souhlasu panovníka. Při donaci pozemků Kremsmünsteru mohli tito Slované buď zůstat dále na

³³ Srov. též P. Ratkoš, *Počiatky*, s. 268n.

³⁴ Srov. L. E. Havlík, *Slované ve Východní marce*, s. 245 - 299, id., *Panonie*, s. 1 - 36.

³⁵ Viz pozn. 34 a dále pokud jde o Panonii A. Cs. Sós, *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*, München 1973.

³⁶ L. E. Havlík, *Pozemkové vlastnictví na Moravě v 9. století*, Slovákco 1980.

pozemcích jako poddaní kláštera nebo se odstěhovat jako nadále svobodní — *liberi* (MMFH III, Dipl. č. 1, 2). Výrazně vystupovala slovanská obecina při vymezení hranic mezi ní a církevním vlastnictvím. Z nařízení panovníka a markrabího v zájmu obcíny a fisku řídil jednání příslušný hrabě Wilihelm a jako svědkové vystupovali příslušníci obcíny, označené lat. *marca* (Dipl. č. 8). R. 828 se připomínali Slované v župě Grunzwiti, odvádějící census hraběti župy. Z donace Kremsmünsteru bylo vyňato vlastnictví *proprietas* svobodných *liberi* Slovanů, podléhajících hraběti a právně závislých na panovníkovi; výrazem tohoto poměru byl *census* (ibid. č. 9). Jiný fiskální fond se Slovaný (*Sclavi commanentes*) byl r. 832 u řeky Erlaf, kde se připomínaly jejich domy a polnosti, avšak tito Slované byli v rámci *res* označeni jako *mancipia* (Dipl. č. 12). Svobodní Slované se připomínají dále mezi Dunajem a Nordwaldem, jakož i na Perschlingu a Erlafě. R. 859 přešli z veřejnoprávní sféry do soukromoprávní řezenského biskupství a nemuseli už nadále chodit na veřejná soudní shromáždění ani na vojenské výpravy (Dipl. č. 22). Podobně dopadli svobodní Slované, kteří r. 857 přešli pod pravomoc Nieder-Altaichu (*Sclavi et accolae super terram ipsius commanentes*) spolu s ostatními *hominibus tam ingenuis quam servis, cuiuscumque sint nationis* (Dipl. č. 24). Naproti tomu při donaci královské kapli v Rodingu u Řezna byli z ní výslovně vyňati vedle hospitů svobodní Slované se vším jejich příslušenstvím, kteří zůstali nadále na vlastnictví fisku (dipl. č. 50). I když dokladů pro slovanské obcíny není mnoho a zejména ve druhé polovině 9. století se jejich existence s přeměnou fiskálních pozemků v soukromé podstatně omezila, pro první polovinu století je jejich existence dostatečně ověřena. Zprávy jsou i o dalších obcích (Dipl. č. 15, 29, 32), jejichž etnický charakter není znám.

Z tohoto státního vlastnictví pak byly udělovány donace světským a církevním osobám a institucím buď jako beneficia (*beneficium, possessio*), nebo vlastnictví (*proprietas, proprium*). Podmíněné a dočasné držby se uvádějí v listinách mnohokrát (Dipl. č. 9, 25, 26, 30, 38, 47, 52, 54) a náleží mezi ně i beneficium knížete Pribiny z r. 846 v Panonii (Dipl. č. 20) a Slovanů Wartmana a Saxona před r. 888 ve Východní marce (Dipl. č. 43). Z velké části bylo fiskální vlastnictví též zdrojem velkého soukromého individuálního soukromého pozemkového vlastnictví, které vznikalo buď přímo donacemi nebo přes stádium beneficií. Tak se uvádí vlastnictví církevních institucí (MMFH III, Dipl. č. 1, 2, 9, 10, 12, 13, 15, 17, 18, 27, 29, 30, 32, 35, 37, 43, 45, 48) a světských osob jako byl kníže Pribina, který r. 847 dostal všechna beneficia *in proprium* (Dipl. č. 21) a měl r. 860 jiné *proprium* v Salapiugiti (Dipl. č. 21, 28). Uvádí se dále *res*, kterou vlastnil kníže Kocel r. 861 u Blatenského jezera *in villa Wampaldi* s pozemky a vinicemi, loukami a lesy, dále jeho *hereditas in Stromogin* a dalších místech (před r. 859), obsahující ornou půdu, vinice, louky, pastviny, vodní toky a mlýny a dále *proprietas ad Ortahu* (Dipl. č. 26, 31; *Conversio*, c. 13). Uvést lze dále k r. 865 *proprietas Wittimara a proprium* Unzata, Kocelových velmožů (*Conversio*, c. 13). Ve Východní marce to bylo dále velké individuální soukromé vlastnictví markrabího Rat-

boda (Dipl. č. 25), velmože Vitiga, jehož syn Heimo získal vlastní soudní pravomoci na svém majetku (Dipl. č. 40, 44), vlastnictví Theotericha, vasala salzburského arcibiskupa (Dipl. č. 47) a vasala Imma r. 905 (ibid. č. 56). U dalších vlastnictví tohoto charakteru nelze zjistit jejich původ a je možno jen předpokládat, že vznikla individuální usurpační úředními činiteli a spolumojovníky za okupace země nebo v dalších letech. V některých případech bylo sankcionováno státní mocí jako u hraběte Wilihelma (Dipl. č. 22, 48), Elise (ibid. č. 14) a zřejmě i u Theoderika a Slovana Gruonkina, který pozemek výslovně obsadil (Dipl. č. 13, 56), podobně ostatně jako markrabí Gerold nebo klerik Ratper (Dipl. č. 8, 18). Jako soukromé vlastnictví se dále připomíná alodium Wartilona a Amalgera z r. 859 (Dipl. č. 27), vlastnictví mnišky Peretkundy (Dipl. č. 35 - 6), *proprietas* Gundbatona v Quartinaha (tj. kostel s dvorem a farou, nevolníky, poli, loukami, pastvinami, lesy, desátky a vodními toky), dále vlastnictví u řeky Sala a Velika s povolením chytat nevolníky uprchlé za řeku Rabu (Dipl. č. 38). Konečně sem náleží rozsáhlé vlastnictví slovanského velmože Josefa u Stiefern na Kampě (Dipl. č. 53) související s hradiskem Thunau u Garsu.

V těchto oblastech tedy existovalo v první řadě velké svrchované pozemkové vlastnictví fisku, tj. (východo)franského státu, jímž výhradně disponoval jeho panovník za (ne už nutného) konsensu představitelů aristokracie. Vlastnictví mělo původ ve vojenském dobytí těchto oblastí a v uchvácení pozemkového fondu uchvatitelem — franským státem a panovníkem. Do právní závislosti na něm se dostaly také slovanské vesnické oběiny, přinucené odvádět suverénu část nadvýrobku. Tato *debita legalia* či jak se přesněji označovala *opus fiscale* (v práci, naturálních, služebnostech) byla v podstatě veřejnoprávní rentou a charakterizovala už feudální výrobní vztah mezi suverénem a přímými výrobci, kteří nadále zůstávali politicky svobodní s právy účastnit se veřejných soudních shromáždění a vojenských tažení a podílu na kořisti. Charakter těchto výrobních vztahů měl své analogie v oblasti raného feudalismu východního typu, nieméně souběžně se v těchto oblastech počalo objevovat velké pozemkové vlastnictví individuálního charakteru, stále více nabývající váhy. Ekonomika velkého pozemkového vlastnictví fiskálního i individuálního charakteru se soustřeďovala do dvorů ve vlastní režii, jejichž produkce závisela na práci nevolníků. Výslovné se uvádí na 40 dvorů a další v ostatních zprávách, takže jejich počet byl mnohem vyšší. Samé *res proprietatis ad ius regium pertinentes* byly rozsáhlé a náležely k nim vsi (*villae*) a dvory (*curtes*) s kostely, domy (*casae, domi*), různé stavby (*aedificia*), čeleď (*familia*), nevolníci-otroci (*mancipia*), pole a pastviny, louky, vinice, lesy s honitbou, vody s mlýny a rybářstvím, movitostí—dobytek, výnosy a poplatky, resp. desátky. Velikost dvorce prozrazuje zpráva z l. 882 - 7, podle níž ke dvoru náleželi nevolníci obého pohlaví, budovy, pozemky, pole, vinice, nivy, louky, pastviny, lesy, vodní toky a mlýny, cesty, výnosy a poplatky vybírané a nevybírané. Dvůr obhospodařoval celkem 15 mansů (tj. královských lánů o výměře cca 720 ha). Řada dvorů, jak ukazuje zpráva z r. 860 měla vlastní

kostely. Mnohem menší byla hospodářství nově usedlých kolonistů, kde podle údajů ze západní Panonie byl jedné kolonii přidělen vždy jeden mansus o velikosti 90 iuger, což ukazuje, že těmito iugery (malými karolinskými) byla vlastně slovanská aratra³⁷. Charakteristickým rysem ekonomiky dvorů byla její závislost na produkci nevolníků, tj. otroků usazených zčásti na půdě k vlastní obživě a odvádějících vlastníku pozemků pouze robotní soukromoprávní rentu. Dvory byly tedy v této době ještě středisky režijního hospodaření vlastníků, nikoli centry sběru naturální renty. Nicméně už od konce 8. století je možno pozorovat i vznik poddaných (*servi*), zejména ze svobodných, k němuž docházelo i po celé 9. století, kdy se však poddaní počali vytvářet také z mancipií, i když písemná svědectví o tomto procesu jsou výrazná až během dalšího století.

Otázka existence soukromého pozemkového vlastnictví, tj. vlastnictví sloužícího k vykořisťování je jedním ze základních klíčů pro stanovení třídní společnosti nejen na Moravě. Vedle studia situace v přímém sousedství Moravy může k dalšímu osvětlení otázky nápomoci také pohled do oblasti východní. Např. na Rusi je možno v 9. - 11. století sledovat dvě stadia a formy přeměny vlastnictví občin v soukromé. První z nich byla uplatněním svrchovaného vlastnictví a práva exploatace nadvýrobku produkce panovníkem a jeho družinou (tj. vládnoucí skupinou, resp. vládnoucí třídou) v souvislosti se vznikáním centrální vládní (státní) moci a jejich orgánů jako nástrojů vládnoucí třídy — tzv. oknjaženije. Druhou formu vlastnictví představovalo vlastnictví rodové aristokracie a nově vytvářené individuální soukromé vlastnictví, vznikající z fondu opatřeného usurpací vlastnických práv členy vládnoucí třídy a vyplývající z disposičních práv panovníka, resp. vládnoucí třídy jako celku. Na Rusi se tak soukromé pozemkové vlastnictví členilo na pozemky, které představovaly panství velkého knjaze, jeho zemi (*vlastb*), nad níž měl svrchované vlastnické právo a od jejichž obyvatel — svobodných občinných držitelů, na něm právně závislých — vybíral veřejnoprávní rentu, a na pozemky, které byly už individuálním soukromým vlastnictvím členů jeho rodu nebo ostatních bojarů (*voščiny*). Předpokládá se dále existence podmíněné držby³⁸. V Byzanci 7. - 10. se státní vlastnictví pozemků týkalo fisku podřízených rolníků a části jejich nadprodukce vybírané jako veřejnoprávní renta. Vedle toho existovaly císařské domény a velké soukromé pozemkové vlastnictví velkých velmožů-dynátů. Podmíněné vlastnictví bylo zpočátku málo rozšířeno a soustřeďovalo se spíše na výběr daní než na držbu

³⁷ Rozbor údajů z Panonie a Karantánie napovídá, že toto *aratum* (*iugerum, radlo*) mělo asi 50 - 59 na, tj. tvořilo polovinu karolinského iugera (*aratum magnum, plug*) a dvacetinu slovanského lánů (12 ha), který byl asi čtvrtinou karolinského mansu.

³⁸ Viz L. V. Čerepnin, *Rus' — spornyje voprosy*, s. 149n, 163 - 7; I. Ja. Frojanov, *Kijejskaja Rus'* 45 píše sice o knížecích volostech, vyslovuje však pochybnosti o rodovém soukromém pozemkovém vlastnictví bojarů, s. 45 - 73. Dále B. A. Rybakov, *Kijejskaja Rus'*, in: *Istorija SSSR I*, Moskva 1966, s. 476 - 572.

pozemků³⁹. Výrazně vystupuje velké státní pozemkové vlastnictví v íránské oblasti 4. - 7. století, kde rolníci byli držitelé státních pozemků. Daně, vybírané úředníky státu, byly současně veřejnoprávní rentou. Vedle toho existovalo velké individuální pozemkové vlastnictví magnátů (*dastkarta, dija*) a vznikalo drobné vlastnictví *déhkánů*, kteří se vydělili z občin⁴⁰. Velké pozemkové vlastnictví v rukou státu, resp. vládnoucí třídy jako celku se uvádí také u kočovných společností, kde se vztahovalo na pozemky pro chov stád⁴¹.

Sledování problematiky pozemkového vlastnictví je spjato s otázkami jeho vzniku a počátečního vývoje. Jeho vznik souvisí ve slovanském prostředí Podunají zřejmě s dobou usazování slovanských vládnoucích skupin, s podmaněním země a jejich obyvatel, s přivlastňováním si části jejich nadprodukce a postupně i pozemků⁴² (což se týkalo i občin vznikajících v průběhu migrace), s vyvlastněním předchozích vládnoucích vrstev (včetně jinოსlovanských), pokud se s novými dobyvateli nespojili. O tomto procesu vytváření velkého pozemkového vlastnictví jako prostředku vykořisťování rolníků a sociální a třídní diferenciacce nemáme ovšem přímých zpráv. V 9. století však obojí už ve středním Podunají a na Moravě existovalo. Z analogií obecnějšího vývoje a některých přímých údajů (o postavení prostých svobodných lidí a o selech) se zdá vyplývat, že také na Moravě existovaly dvě formy pozemkového vlastnictví: 1) svrchované vlastnictví země původně vládnoucí skupiny, reprezentované panovníkem — označované často termínem a hledisky novodobých dějin jako státní⁴³ — 2) a individuální vlastnictví aristokracie — velmožů. Držbou bylo z hlediska státu vlastnictví občin, v nichž probíhala majetková a sociální diferenciacce a vydělování. První typ vlastnictví, vyplývá nejen z poznatků obecného procesu formování třídní společnosti, ale současně též z vývoje sociálněekonomických vztahů 9. století v Podunají a eurosasijském prostředí. Jde o formu vlastnictví, se kterou se na počátku třídní společnosti setkáváme sice zejména v prostředí Východu, ale též přechodně v mnoha zemích Západu. V podstatě šlo o formu vykořisťování částí společnosti, tj. vládnoucí skupinou měnící se ve vládnoucí třídu, a tedy o formu vlastnictví soukromého (skupinového-korporativního charakteru), u něhož však velmi brzy výhradní disposiční právo si osvojil představitel vládnoucí třídy a orgány státu, vytvořeného k ovládnutí a udržení tohoto vlastnictví a hlavně k exploataci výrobců s ním životně spjatých a tak na panovníkovi právně

³⁹ Viz bibliografii v pozn. 30 a dále G. G. Litavrin, *Vizantijskoje občestvo i gosudarstvo v X - XI vv.*, Moskva 1977.

⁴⁰ Viz literaturu v pozn. 30.

⁴¹ Š. Natsagdorj, *Main Character of the Feudalism of Nomads*, XIVth Internat. Congress of Hist. Sciences, San Francisco 1975, s. 6.

⁴² Pro dolní Podunají a Balkán L. E. Havlík, *Slovanska „barbarská“ království 6. století na území Rumunska*, Slovan. Přehled 60, 1974, s. 187.

⁴³ F. V. Konstantinov, *Osnovy marksistsko-leninskoi filozofii*, Moskva 1972, čes. Praha 1973, s. 254, dále L. E. Havlík, *Pozemkové vlastnictví na Moravě v 9. století*.

závislých, ač jinak politicky svobodných. Představitel státu — panovník uděloval z tohoto vlastnictví výsluhu a držby, které s pozemkovým vlastnictvím aristokracie představovaly sektor individuálního suokromého pozemkového vlastnictví západoevropského typu, které se v pramenech zcela zřetelně rýsuje. Ovšem existence velkého pozemkového vlastnictví sama o sobě neprozrazuje charakter třídní společnosti, který vyplývá až z povahy výrobního vztahu přímých výrobců k vlastníkům pozemků.

Viditelným znakem vlastnického poměru státu a panovníka byla exploatace občin nastolením dávkové i pracovní povinnosti a jejich podřízení státním a panovníkovým správním a soudním orgánům. Část tohoto procesu ilustrují velmi názorně analogie z oblasti východních Slovanů. Nejprve se objevuje vybírání dávek přímo pověřeným aparátem panovníka, předpokládající uznání jeho ochrany a moci a vedoucího postavení ze strany občin. Inkaso tributu se provádělo také osobní konsumací panovníka a jeho dvorca, jak o tom vypráví Konstantin Porfyrogennétos (tzv. polydia — rus. poljudje, De admin. imp. c. 9). Ve druhé fázi docházelo s ustanovením správně-vojenského aparátu v určitých opevněných místech, k dalším úpravám ve výběru daní podle daňových jednotek a k podřizování obyvatel panovníkovým řádům a soudům, jak to popisuje ruská Povest' vremennych let pro dobu vlády kněžny Olgy a Vladimíra. Podle zpráv šly 2/3 daní do pokladny státní a 1/3 připadla panovníkovi. Avšak již v polovině 10. století se dovídáme, že výběr daní v určité oblasti nebo zemi mohl být svěřen jako odměna-beneficium některému z velmožů, v tomto případě šlo konkrétně o Svěnelda. Šlo o analogii východních darování části daní a jejich sběru⁴⁴. Završením tohoto vývoje byla v těch dobách usurpace dalších práv, např. lovu a zabírání různých míst a pozemků do přímého soukromého vlastnictví panovníka, o čemž počínají na Rusi doklady taktéž již od dob kněžny Olgy (Pov. vrem. let 945, 946, 947)⁴⁵.

Vrátíme-li se k poměrům na Moravě a ve středním Podunají, nutno konstatovat, že s endarchickým výběrem daní se tu setkáváme poměrně značně časně a to již počátkem 7. století. Neboť co jiného bylo ono vybírání tributu *super alias oppressiones*, jak uvádí Pseudo-Fredegar, pro který si složky aparátu vládnoucí vrstvy Avarů přicházely ke Slovanům, žijícím v okruhu jejich vládní moci (Pseudo-Fredeg. Chron. IV, c. 48). Pokud jde o ústřední oblasti Sámova panství, můžeme se jen domnívat, že jeho existence byla též zajišťována určitou formou exploatace obyvatelstva. Další konkrétní příklad odvádění daní jinak svobodnými, ačkoliv na vládnoucí moci, resp. panovníkovi závislími obyvateli se týká podunajské oblasti blíže Enže, kde svobodní Slované, závislí jen na bavorském vévodovi, odváděli mu z pozemků, které si nárokoval, *tributum iustum* či *opus fiscale*. Podle jiného příkladu platila

⁴⁴ Srov. H. Glykatzi-Ahrweiler, *Donations conditionnelles*, Actes du XIIe Congr. Int. des Et. byzant. 2, Beograd 1967, 27.

⁴⁵ L. V. Čerepnin, *Rus'*, s. 155n.

část Slovanů v Grunzwiti *census* hraběti župy, předtím než r. 828 připadli klášteřu Kremsmünsteru. Ostatní Slované, kteří zůstali nadále svobodní, platili jej hraběti župy i potom. V podobném poměru žili i Slované na Erlafě do r. 832 a na Aistě, Naarně a Perschlingu do r. 853 (MMFH III., Dipl. č. 1 a 103, 9, 12, 22). *Tributum fiscale* připomínané v Dukljanské kronice (IX.) je ovšem starším než zpráva o něm — je ostatně připisováno době panování krále Sfetopeleka či Svetoga-puka — a jeho výběr byl v rukou županů a setníků. Dvě třetiny se odváděly chorvatskému panovníkovi a zbytek připadl županům, podle chorvatské verše župan *ima kralju davati treći dil dohotka*, co se shoduje např. s ruskými poměry v polovině 10. století. Nevíme však, z čeho se tento tribut skládal na rozdíl např. od Bulharska, kde se koncem 10. století platila daň (*zeugaratikon*) podle jha po měřici žita, prosa a džbánů vína. Podobný charakter měl také *ikomodion* v Makedonii. (J. Skylitzes, Hist. comp. II, 530, 9 - 14)⁴⁶.

Na Moravě pro daně a dávky existovaly termíny: *danь*, odpovídající více lat. *tributum* než termín *obrokъ*, značně obecného značení, cf. *vъzemlъtъ danь li obroki* (Mt 17, 25; Sov., dále R 13, 7; Christ; Ochr., Mak.) — *pribytъkъ obroku ljudьskomu imъ (tón rhogón autón)* (ZSL, čl. 3) *jego radi i danь (foros) dajete* (R 13,6; Christ. Ochr., Slepč., Mak., Šiš.) *vъzdatite ubo všemь dolgy, jemuže obroky, obroкъ, jemuže dani, danь (to telos)* (R 13,7; Christ., Šiš.) — *christos jestъ danь dajalъ za se i za iny* (ZK VI.). V petici bavorského episkopátu se mluví o *tributum substantinae saecularis* a v čas franské okupace na Moravě (870 - 871) usurpoval jeho výběr pro východofranského krále pasovský biskup (MMFH, III., 236). Šlo o daň vybíranou endarchicky. Jinou zprávu o ní máme od Ibn Rusty, podle něhož ji platil každý dospělý svobodný a to ve formě oděvu. (MMFH III., 348).

Daně a dávky vybírané podle radla, dymu či lidí při objížďce nebo po svozu do určených míst, která se stávala vlastně středisky administrativně-fiskální jednotky, byla současně viditelným výsledkem rozšíření moci vládní organizace, odpovídající svým charakterem už státní. Současně je však nutno si všimnout i druhého rysu obroku v jeho naturální formě. Je zde potřebí si připomenout, že s nastolením moci panovníka a jeho (státního) aparátu nad pozemky občin, si jejich obyvatelé sice podrželi svou osobní, politickou a hospodářskou svobodu, ale právně se stali závislí na panovníkovi, knížeti nebo králi. Tributy odváděné pod hrozbou násilí jako výkupné za mir a ochranu prodělaly vlastně evoluci ve veřejnoprávní rentu⁴⁷, jak se to běžně projevuje např. v oblasti íránské a v raném středověku v Byzanci⁴⁸; konečně také daně svobodných občinůků na Rusi v nejstarším období podobně jako

⁴⁶ M. Andreev, D. Angelov, *Istorija na bǎlgarskata dǎržava i pravo*. Sofija 1959, s. 105n.

⁴⁷ Srov. K. Marx, *Kapital*, t. III, Moskva 1950, 804 při charakteristice daní vasijském státním zřízení.

⁴⁸ N. V. Pigulevskaja, in: *Istorija Irana* 93 — Z. V. Udal'cova, K. A., Osipova, *Osobnosti*, s. 108.

platy svobodných Slovanů ve Východní marce a v Panonii vybírané fiskem nebyly ničím jiným než veřejnoprávní rentou⁴⁹. Vedle naturální formy renty existovaly bezpochyby i pracovně služebnostní veřejné povinnosti (stavby, stráže aj.), o nichž nemáme z Moravy přímých zpráv, jako např. z Bulharska (Konstantin Preslavský, Učitelnoje evangelie, čl. 48: *gospodьska rabota*), ale zřejmě je prozrazují např. archeologií odkrytá výstavba hradišť a opevnění apod. Kromě endarchicky vybíraného obroku existovaly ovšem v 9. století také tributy inkasované Moravany exarchicky, které nelze řadit mezi projevy sociálně-ekonomických vztahů, i když ekonomická pozadí často měly, ale v prvé řadě za výraz vztahů politických.

Písemné prameny uvádějí pro moravské prostředí několik výrazů k charakteristice sociálně-ekonomické diferenciaci a přímo vztahů mezi kategoriemi vlastníků a závislých obyvatel Moravy. Ačkoliv rozlišování mezi *bogatii* na jedné straně a *ubozii* na druhé straně podobně jako *svobodnii* a *rabi*, tj. majetkové a sociální činí často dojem topik, nelze objektivně popírat, že by takové skupiny obyvatel — jak ukazují zejména archeologické výzkumy — na Moravě v 9. století skutečně neexistovaly. Lze nalézt registrován (za účelem pokut) i trojí stupeň hospodářského postavení člena společnosti: *čestno bogatstvemъ svoimъ* byl ten, kterého lze pokládat za plně oprávněného označení *bogatyj*. O chudším či méně bohatém se praví: *podobno jestъ* a o chudém: *ništo jestъ*. Nešlo však zřejmě vždy o úplnou nemajetnost jinak svobodných lidí. Uvádí se totiž dále jednak majetný chudák, tj. s nějakým iměním: *ašte li ništo jestъ, protivu svojemu iměniju da dastъ...*, jednak opravdu nemajetný: *ašte li ništo (penés kai ameuporos)*, který byl proto pokutován bitím (ZSL, čl. 5, 4, 8).

Znamenali-li termín *bogatii* označení majetkové diferenciaci vlastníků, termín *gospodь*, *gospodinъ* (*kyrios* nebo také *despotés*, *dominus*) byl výrazem sociálně výrobního vztahu a znamenal obecně pána a patrně vlastníka jakéhokoliv hierarchického stupně (ZSL, čl. 1, 5, 8, 25, 30 — k čl. 1. předloha v Ekloze není, pro ostatní XVII/22, XIV/2 - 3, XVIII/12. 17; dále Nomokanon, čl. 33, 34, 42)⁵⁰. Vyplývá to zřejmě z označení *gospodь sela* a z obdobných postavení nositelů označení téhož významu v jiných zemích, např. anglosas. *hlafordes*, arm. *ter*, gruz. *upalni*, soghd. *gwbw* nebo *b'g*. Z řady pramenů je patrné, že nejvýraznějším protikladným termínem k označení *gospodinъ*, *gospodь* bylo označení *rabъ*, *raba*, i když ne jediným protikladným termínem. Rabem se obecně označoval opět kdokoliv, kdo měl svého gospodina, ať v oblasti světské nebo duchovní. Např. kněz, biskup byl *rabъ božii*, papež se označoval *rabъ rabomъ*, i Metoděj sloužil bratru jako *rabъ* (PM IV., VIII; Slovo pochv. KM), což ovšem nelze brát doslova. Třídní protiklad *gospodina* a *raba* je zcela zřejmý např. ze srovnání některých ukázek staroslověnských termínů Písma

⁴⁹ L. V. Čerepnin, *Rus'*, s. 150 - 4; L. E. Havlík, *Slované ve Východní marce*, s. 245 - 299.

⁵⁰ *Slovník jazyka staroslověnského* I, 424n.

s texty Vulgaty: *nešt̃e rab̃z bolii gospodina svojego — non est servus maior domino suo* (Ostr., J 13, 16), *nikotery že rab̃z ne možet̃z dvoma gospodinoma rabotati — nemo servus potest duobus dominis servire* (Zogr., L 16, 13), *se jeko oči rab̃z ṽz r̃oku gospodi svoich̃z — sicut oculi servorum in manibus minorum suorum* (Sin., Ps 122,2), *jest̃e pod̃z ig̃zom̃z rab̃z svoja gospodi vsekom̃z ĩbsti dostoi- nu da tvoret̃z — quicum que sunt sub iugo servo dominos suos omni honore dignos arbitrentur* (Christ., Šiš., 1 T 6,1). Dále podle Nomokanonu (čl. 3) *raba na prič̃t̃z ne velim̃z privoditi bez vol̃e jemu gospodina*. Podle Zakona sudného gospod̃ze vlastnili *sela* (ZSL, čl. 1., Cod. iuris. civ. Rom. I/1, tit. XI/8: *praedium vel domus*), *gospodiñz* byl vlastníkem rabů, pracujících na jeho hospodářství, rab nesměl svědčit ani proti svému hospodinu, ani pro něho (*ni gospodi, ni na gospoda rab̃z li, svobod̃nik̃z li do posluč̃z vyvajet̃z*), pán raba, který kradl, měl nahradit okradenému škodu třeba i tím, že dal provinilého raba *ṽz rabotu okradenom̃u*. Zeizeného a ukrývaného raba bylo nutno původnímu pánu vrátit (*provinñz jest̃e togo svojemu gospodinu pristroit̃i*) a dát navíc druhého nebo zaplatit jeho hodnotu (*i drugago takogo raba ili dati c̃enu jego*). Svobodu bylo možno ztratit také prodejem, kdy byl člověk znevolněn (*iže svobodu ukradet̃z i prodajet̃z li porabotit̃z*), avšak zato se sám původce musel stát rabem — *da porabotit̃z se, jakože i oñz svobodu porabotiṽz, ṽz tuže rabotu da ṽstupit̃z* (ZSL, čl. 5, 4, 18, 25, 30, 29). Tak bylo např. prodáno mnoho Metodějových žáků v peněžní hodnotě rabů: *prodaže židom̃z na c̃eñe — tois Iudaiois ep̃olun* (ŽN; BK XI/34). Na druhé straně mohl *rab̃z* získat od pána svobodu nebo se i vykoupit a stát se *svobod̃nik̃z* nebo přecházel do kategorie servů. *Rab̃z* se tedy velmi výrazně lišil svým sociálním postavením a nesvobodou (právní, politickou, osobní a hospodářskou závislostí) od *gospodina*. Vzniká tak otázka, kdo vlastně byla tato kategorie obyvatel Moravy?

Antický termín *servus*, znamenající otroka, který se přirozeně vyskytuje ve Vulgátě (z konce 4. nebo počátku 5. století), změnil ovšem ve středověku poněkud svůj původní význam. Ve středním Podunají znamenal např. v 9. století zcela průkazně poddaného s vlastním hospodářstvím, který odváděl svému pánu *census*⁵¹. Neshodoval se tedy v 9. století s označením *rab̃z*, které spíše odpovídalo byzantským termínům *dulos*, *dulé*. Tyto termíny znamenaly v 8. století nevolníky, určené k různým pracím v zemědělství a v řemeslné výrobě, k služebným úkonům, nesvobodné a bez vlastního soukromého majetku⁵². Postavení rabů by mohlo nápomoci osvětlit analogické postavení *anglosas*, *theowes* nebo arm. *struk* a írán. *bandak* a *anšáhrík*. Většinou šlo původně o zajatce, jak prozrazuje právě poslední termín nebo *gruz*, označení *mona*, synonymum pro termíny *ťqve* (zajatec) a *uccho* (cizinec). Jejich postavení měle však v řadě případů na rozdíl od antických otroků více služebnostní charakter, jak ukazují situace středofírán. nositelů termínů *bandak*, arm. *caraj* nebo konečně i *gruz. mona*.

⁵¹ L. E. Havlík, *Slované ve Východní marce*, s. 275n.

⁵² Je. E. Lipšic, *Ekloga*, Moskva 1965, 33, s. 128n.

Hledáme-li ve středním Podunají odpovídající latinský termín k označení *dulos* nebo *rabz*, setkáváme se s označením *mancipium*. Šlo o kategorii obyvatel, kterou např. v Panonii a ve Východní marce představovali nemajetní a bezprávní lidé, zcizovaní buď se statky, na nichž pracovali, nebo samostatně. Šlo o pracovní síly na statech jak světských tak církevních feudálů. Např. r. 830 se darovala *res* (mj. domy, vinice, pozemky, lesy, louky, pastviny) *cum mancipiis*, podobně r. 853, dále v l. 895, 863, 876 - 880, 882 - 887 (*curtis Grunzwita* s XV mansy *cum mancipiis*), 893, atd. V r. 832 se připomíná *res cum Sclavis ibidem commanentibus*, při čemž z dalšího textu vyplývá, že šlo o *mancipia*, původně náležející králi a darovaná klásteru. Jinak lze *mancipia* vytušit také pod označením mobilii (876 - 880, 898) a z listin zřetelně vyplývá, rozlišení mezi *ingenui*, *liberi* — *servi*, *mancipia*, např. r. 853, 857. Neméně evidentní je skutečnost, že *mancipia* na rozdíl od svobodných nepodléhala žádnému veřejnoprávnímu administrativnímu činiteli, ale pouze svým pánům (MMFH III, Dipl. č. 10, 12, 22, 24, 25, 32, 38 - 40, 44, 48, 52). Rafflestettenský tarif udává dokonce ceny mancipií, prodávaných samostatně na trzích ve Východní marce a přivážených tam z Čech a z oblasti, označené sice retrospektivní tradicí (v bavorském prostředí) *de Rugis*, ale znamenající v podstatě oblast Moravy. Tam, tj. na Moravu, jak udává dále tentýž pramen (*ad mercatum Marahorum*) chodili pak kupci přes Východní marku. Mužské *mancipium* mělo při prodeji stejnou cenu jako klisna (1 saiga = 1 denár) a ženské bylo hodnoceno cenou hřebce (1 tremisa = 4 denáry, tj. 1/3 solidu). Tarif vlastně nasvědčuje existenci mancipií, tj. rabů také na Moravě, jak o nich hovoří jiné prameny⁵³. *Mancipia* tvořila *čeljadz* (*familia*) na dvorech, statech a v domácnostech gospodinů a jejich práce (*rabota*) představovalo vlastně úkonovou, pracovní rentu na hospodářství ve vlastní režii u velmožů, kteří měli povinnost jim poskytovat nutné životní prostředky. Např. podle nařízení Karla Velikého z r. 794 měli držitelé (fiskálních) beneficí povinnost živit nevolníky tak, aby nezemřeli hladem (*ut nullus ex mancipiis ad illum pertinentes beneficium famen moriatur*) a co zbylo nad potřebu familie, mělo se prodat (Syn. Franc., V. 4). Raby bylo možno kdykoliv a jakkoliv zcizit, buď individuálně nebo jako součást příslušenství velmožova nebo panovníkova dvorce. Podle Lex Baiuvariorum (čl. XVI, 9) bylo *mancipium* při prodeji kladeno na roveň věci: *venditionis haec forma servetur: ut res seu mancipium vel quodlibet genus animalium venditor*. Pomůžeme-li si pro srovnání také ruskými výrazy a významy *čeljadz*, *čeljadin*, lze zjistit, že v Drevnejšej i v Prostrannoj Pravdě stejně jako v Povesti (např. k r. 911) se ztotožňují s raby, ať světských nebo církevních pánů, např. klášterů, jak to vyplývá také z Kijevo-Pečerského pateriku⁵⁴. Šlo tedy o postavení shodné s postavením rabů-mancipií ve střední Evropě. Podle Ruské Pravdy však mezi *čeljadz*,

⁵³ Na Moravě se o prodeji lidí v několika větších městech hovoří ještě k r. 1046 (falzum 11./12. stol.), *Codex dipl. regni Bohemiae* I, Praha 1904, č. 382.

⁵⁴ L. V. Čerepnin, *Rus'*, s. 170 - 172.

čeljadiny náležely i jiné kategorie osobně závislých a vlastní rabz je tu označován jako *cholops* a o rabství-nevolnictví se tu píše jako o úplném cholopectví (Pravda Russkaja, ak. sp. čl. 16, 27; troic. sp. čl. 42, 58, 102 - 115), příp. se rozlišuje mezi cholopy-čeljadiny, původními zajatci a ostatními raby⁵⁵. Podobné rozlišení existovalo také v írán. prostředí (*bandak-anšáhrík*) nebo gruz. (*iqve-uccho*). Čeljadé tedy tvořili bezprávní, mezi něž můžeme na Moravě počítat zřejmě *plětníky*, tj. zajatce a lidi pracující jako *mazdnici* (ZSO, čl. 32; ZSL, čl. 20). Od 10. století byla *mancipia*, jak ukazují příklady z Východní marky a z Karantánie, pro nedostatek servů usazována na pozemcích jako koloni a stávali se z nich poddaní, ba i samo označení *mancipium* pozbývalo původního významu a stávalo se synonymem pro význam *servus*⁵⁶. Podobně i na Rusi měnili se rabi od 10. století ve spojení se selem (*sela i s čeljaděju — sel'skije ljudě*) v lidi patřící k selu jako majetku, kteří odváděli robotní rentu a postupně navíc rentu naturální⁵⁷. Podobně je tu možno připomenout byzant. *dulentai* a *duloparoiroi*⁵⁸. Sám termín *rabz* přešel v tomto významu ve formě *rabszolga* do maďarštiny⁵⁹.

Ze všeho vyplývá, že v případě rabů šlo o středověkou formu otrokářství. Práce rabů odváděná pánům představovala pracovní rentu (*rabota*). Rabi tvořili jen jednu menší část závislého a vykořisťovaného obyvatelstva Moravy a nebyli rozhodující složkou ekonomiky, i když režijní hospodaření dvorů spočívalo právě na jejich práci. Jako moderní český ekvivalent se často užívá pro ně označení otroci, i když nešlo kvalitativně přesně o postavení antických otroků a ačkoliv staroslov. termín *otrokz* měl jednak význam *otročě* (nedospělý, nesamostatný), jednak označoval také svobodného, ale závislého služebníka (*clientulus*) dvore panovníka, velmožů a vůbec svých pánů — hospodárů. Rozdíl mezi termíny *otroci* a *rabi* činily také souvěké prameny (Euchol. Sinai. 16). S usazením na půdě, jak bylo možno pozorovat u řady *mancipií*, měnili se otroci již v nevolníky.

Zabývali jsme se zatím částí závislých vykořisťovaných obyvatel, kteří se v dalším vývoji v Podunají měnili v kategorii servů, další částí této třídy. Jejich vznik nesouvisel ovšem jen s přeměnou *mancipií* v nevolné kasaty a kolony, ale v mnohem větší míře se zneprávněním do té doby svobodného obyvatelstva, které probíhalo po etapách. První z nich nastala s osvojením části výnosů produkce obyvatelstva, přivlastněním i vyvlastněním země vládnoucí třídou v čele s panovníkem. Příslušníci vesnických občin, majetkově a sociálně diferencovaní, stali se sice právně závislí na panovníkovi, ale jinak zůstali politicky a hospodářsky svobodnými. Jejich daně jako výkupné za mír

⁵⁵ I. Ja Frojanov, *Kijevskaja Rus'*, s. 108.

⁵⁶ L. E. Havlík, *Slované ve Východní marce*, s. 278 - 9. Takovými byli též koloni, přivedeni jako zajatci z Čech a usazení na Perschlingu, kde se připomínají v l. 985 - 991, *Cod. dipl. regni Boh.* I, č. 35.

⁵⁷ A. A. Zimin, *Cholopi na Rusi*, Moskva 1973; L. V. Čerepnin, *Rus'*, s. 174, 167n.

⁵⁸ Z. V. Udal'cova, K. Osipova, *Osobennosti*, s. 107 - 108.

⁵⁹ M. Kučera, *Slovensko*, s. 263 - 273.

a ochranu se násilným inkasem státu změnilы ve veřejnoprávní rentu, obsahující i některé angarie. Přirozeně vyvstává otázka, jak tuto kategorii svobodných-závislých označují prameny ve středním Podunají a zejména na Moravě?

Pokud jde o Chorvatsko, Karantánii, Panonii a Východní marku, představovali tuto kategorii liberi či ingenui, z nichž nás zejména v posledních dvou zemích zaujímají pochopitelně především ti, označení jako *Sclavi*. Tito svobodní byli právně závislí na bavorském vévodovi jako např. dekanie a třicet Slovanů u Enže do r. 777, a později na franském králi. Takovými byli také Slované v Buchenau kolem r. 827. (*Sclauanii ibidem prope commanentes*), svědčí o mezích svých pozemků, aby později nebyly o ně spory. O rok později se vzpomínají svobodní Slované (*liberi Sclavi*) v župě Grunzwiti, vyňatí z donace klášteru Kremsmünsteru stejně jako majetek hraběte. Jiní *liberi Sclavi* se připomínají u Perschlingu, Rosdorfu a u Aisty r. 853, další (*ingenui Sclavi*) r. 857 na řece Bielach, Ybbs, ve Wachau a při ústí Schmidy, r. 888 na Kremsbachu, r. 896 u Pösingu, atd. (MMFH III., Dipl. č. 1, 8, 9, 22, 24, 43, 50). Do doby před svou donací církevním institucím podléhali tito svobodní Slované *ad ius regium*, tj. pod aparát župy, v jejímž čele byli královský *comes*, *iudex publicus*, *centenarius*, *exactor*, kteří (853) stáli *super hominibus liberis vel Sclavis* (MMFH III., Dipl. č. 22). Svobodní Slované podléhali tak královským soudům a právu, měli právo a povinnost účastnit se soudů a vojenské služby, platit poplatky a daně (*freda et tributa*), náhrady (*redhibitiones*), poskytovat nocleh a hostění (*mansiones aut paratae*), platit pokuty, atd. (MMFH III., Dipl. č. 24). Souhrnně jsou označováni také jako *homines* (853 *homines liberi*; 857, 880 *homines ingenui*)⁶⁰.

Na Moravě mělo označení *svobodní* široký význam a používalo se jak pro příslušníky vládnoucí třídy, tak pro všechno politicky a osobně svéprávné obyvatelstvo⁶¹. Termín *homines* odpovídá staroslověnskému označení *ľудьє*. Původně byl výrazem pro svobodné rolníky a teprve s nastolením feudální právní závislosti svobodných nabyl významu, označujícího tuto kategorii. Termín sám se objevuje v moravských pramenech mnohokrát, např. *ľудьє naši* (tj. Rostislavova panství), *ľудьє Moravštii*, *vsi ľудьє stranъ Moravъskychъ* (ŽK XIV; PM XII; Slovo pochv. KM). Srovnáme-li však tato ozna-

⁶⁰ L. E. Havlík, *Slované ve Východní marce*, s. 274.

⁶¹ Šlo o kategorii tzv. královských svobodných lidí, jak je někteří badatelé označují v prostředí východofranském: Th. Mayer, *Die Königsfreien und der Staat des frühen Mittelalters*, Vorträge und Forschungen 2, Konstanz 1955, s. 7 - 56, id., *Königtum und Gemeinfreiheit im frühen Mittelalter*, Mittelalt. Studien 2, Lindau-Konstanz 1959, 139 - 169; K. Bosl, *Freiheit und Unfreiheit*, Vierteljahrschrift f. Wirtschaftsgesch. 44, 1957, s. 193 - 219; id., *Frühformen der Gesellschaft im mittelalter. Europa*, München-Wien 1964, s. 158 n; R. Sprandel, *Grundherrliche Adel, rechtständische Freiheit und Königszinn*, Deutsches Archiv 19, 1963, s. 1 - 29, Dále srov. A. I. Neusychin, A. L. Danilova, *O novoj teorii social'noj struktury rannego srednevekov'ja v burzuaznoj medievistike FRG*, Srednje veka 18, 1960, 144 - 186; E. Müller-Mertens, *Karl d. Grose, Ludwig d. Fromme und die Freien*, Berlin 1963; S. Epperlein, *Herrschaft und Volk im karolingischen Imperium*, Forsch. zur mittelalterl. Gesch. 14, 1969.

čení s prameny latinskými, např. s papežskými listy, zjistíme, že právě uvedená označení se nekryjí s označením *homines* ve smyslu shora uvedeném, ale jako jejich ekvivalenty se vyskytují výrazy *totius populus tuus* (tj. Sventoplukův), *omnis* nebo *reliquus populus terrae tuae* (MMFH III, Ep. č. 90, 101) Tato označení tu mají zřejmě politický charakter a platí v prve řadě pro politicky činnou a společensky angažovanou a privilegovanou vrstvu z kategorie svobodných, i když v širším smyslu by bylo možno je vztahovat na tuto kategorii celou. Brání však tomu výskyt ještě dalšího označení týchž pramenů, diferencovaně použitého a to *simplex populus*, kterým se prostý lid Moravy výslovně rozlišoval od *populus tuus* (Sventoplukův) v užším slova smyslu, tj. privilegovaných svobodných.

Hledáme-li k tomuto poslednímu označení vhodný staroslověnský protějšek z moravského prostředí, zjišťujeme existenci přesně odpovídajícího ekvivalentu, jímž je označení *prostii ljudbe*. Jde o zřejmý produkt moravského prostředí, který Ekloga — předloha Zakona sudneho — nemá. Termín přešel také do maďarštiny ve formě *paraszt* a ve významu rolník a objevuje se také v Zapovědích: *prosto ljudino* (ZSL, čl. 3; ZSO, čl. 22)⁶². Tito *prostii ljudbe* — *svobodnii* představovali v 9. století na Moravě početně nejsilnější a podstatnou část třídy feudálně závislých obyvatel, kteří podléhali panovníkovým soudům a řádům, jeho aparátu a měli na svá hospodářství dědické právo. Šlo o masu politicky, osobně a hospodářsky svobodného zemědělského venkovského obyvatelstva, avšak také o obyvatele podílející se na řemeslné výrobě ve městech a na venkově. Tvořili většinu obyvatel Moravy a základní, největší a najproduktivnější výrobní skupinu. S jejich postavením byly asi spojeny i některé povinnosti, jak o nich byla řeč už výše.

Výsloveně se např. na Moravě připomíná odvádění dávek. Text Zakona sudneho uvádí: *Dovlějetъ bo županom kneža častъ i pribytъkъ obroku (uroku) ljudьskomu imъ*. Dosavadní překlady hovořily dosti nelogicky o mzdě či žoldu jejich mužstva (ZSL, čl. 3)⁶³, z čehož ovšem župané nic neměli. Vše zavinilo přílišné lpění na interpretaci slova *rhogos* jakožto mzdy, i když obecně šlo o vše vyžadované, tedy daně. I z předlohy Zakona, tj. Eklogy vyplývá (*archei gar tois archusia hē prosthékē tōn rhogōn autōn*), že vůdci či archontům náleží přírůstek daně samé. (Eklog., tit. XVIII). Samozřejmě také interpretace textu Zakona sudneho vyznívá ve smyslu, že županům stačí část daní knížete a přírůstek k dani lidské (lidí). Šlo zřejmě o *obrokъ ljudьskyi*, označení to feudální renty, o níž hovoří ostatně také petice bavorského episkopátu (*tributum substantiae saecularis*) a Ibn Rusta (MMFH III, 236, 350)⁶⁴. Podle téhož textu Zakona se *prostii ljudbe* účastnili vojenských tažení, při nichž tvořili pěší vojsko a brali 5/6 podílu na válečné kořisti a navíc zasloužili bojovníci, ať *kometi*, počítaní mezi velké, tak prostí, řazení k malým

⁶² Srov. též staroruské *ljudino*, tj. svobodný člověk.

⁶³ MMFH IV, s. 180; *Slovník jazyka staroslověnského* II, s. 489.

⁶⁴ K tomu P. Ratkoš, *Počiatky*, s. 262n.

(svým sociálním postavením) měli dostat od knížete nebo vojevody zvláštní premii. Naproti tomu župané dostávali odměnu z knížecího podílu a jinak byli odkázáni na přírůstek daní. Tyto obroky — jak bychom s určitými rezervami mohli soudit z jiných případů — spočívaly patrně v desátku (*decima de annona et peculia*), který plynul *ad partem fisci*, z odvádění dávek sena (*herbaticum*) a z některých povinností jako byly mansiones (*mannsionaticum*), *foderum* a *paratae* a některé angarie⁶⁵. Podle údajů z Bulharska šlo o měřici žita a prosa a džbán vína⁶⁶. Obroky měly dvojitý charakter a kumulovaly jednak daně svobodného obyvatelstva panovníkovi, jednak měly s právní závislostí svobodných na panovníkovi charakter veřejnoprávní renty. Určité srovnání pro jejich postavení by se také nabízelo s rolníky byzantských občin a individuálními státními rolníky (*paroikoi*) označovanými také jako *georgoi eleutheroi*, resp. jako drobní vlastníci i termínem *kyrioi*⁶⁷. Podobný svým obsahem byl írán. termín pro člena vesnické občiny *mard-i šahr*; írán. označení *déhkán* a byzant. *kyrios ton chrion* bylo blízké mezopotamské označení *mari quirie* (5. - 6. stol.), tj. označení pro svobodné a už z občiny vydělené vesnické předáky, podobně jako byli soghd. *kty'ššyws* či slovanšti *starosti*. V írán. oblasti sbírali předáci dávky obyvatel a předávali je úředníkům státu⁶⁸. Podobné postavení jako *georgoi* či *prostii ljudbe* měli též anglosas. *ceorles*, írán. *vastriošan*, arm. *šinakan*, gruz. *mkvidri* a *mdabiuri*, soghd. *k'ryk'r*.

Srovnáme-li situaci na Moravě s poměry např. na staré Rusi, nacházíme pro tuto kategorii nejprve obecné označení *ljudi* velmi širokého významu⁶⁹, obdobné lat. *homines* a dále výrazy *smerdi* a *sjabri*. *Smerdi* např. v novgorodské oblasti byli ještě v 11. - 12. století vlastně státní rolníci, mající povinnosti platit daně a jiné povinnosti (*protazi*, *potugi*) a jejich závislost se týkala jen knjaze jako hlavy volosti (tj. na území pod vlastní-mocí knjaze, podléhali jeho soudům), měli dědické právo (až na odúmrtí), svá hospodářství, svůj dobytek a tvořili pěší vojsko⁷⁰. Jejich postavení bylo blízké tomu, co známe o postavení *ingenui*, *liberi Sclavi* v Podunají. Teprve s růstem hospodářského a mimoekonomického tlaku v dalším procesu feudalizace, s vytvářením beneficí jako

⁶⁵ V 1.803, 832, 879. F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednem věku II*, Ljubljana 1906, s. 17, 111, 251.

⁶⁶ Viz pozn. 46.

⁶⁷ K problematice G. Ostrogorsky, *Quelques problemes de la paysannerie byzantin*, Byzant. Zeitschrift 50, 1957, s. 11; id., *Bizantiska seoska opština*, Glas SAN 250/10, 1961; A. P. Každan, *K voprosu ob osobennosti feodal'noj sobstvennosti v Vizantii VIII - Xvv.*, Vizant. Vremennik 10, 1956, s. 60; id., *Derevnja i gorod v Vizantii IX - X vv.*, Moskva 1960, s. 419n.; M. Ja. Sjuzjumov, *O caractere i suščnosti vizantijskoj obščiny po zemled'českomu zakonu*, Vizant. Vremennik 10, 1956, s. 44; Jo. E. Lipsic, *Byzanz und die Slaven*, Weimar 1951; G. G. Litavrin, *Vizantijskoje obščestvo i gosudarstvo*, s. 7n.

⁶⁸ A. P. Novosel'cev, *Strany Zakavkazskogo i Sredneaziatskogo regionov*, s. 61 - 75, s. 115n.

⁶⁹ A. A. Zimin, *Pamjatniki prava Kijevskego gosudarstva X - XII vv.*, vyp. 1 - 2, Moskva 1952 - 3, 99. Obdobné je armén. označení *žovogurd* nebo gruzín. *eri*.

⁷⁰ L. V. Čerepnin, *Rus'*, s. 176 n.; I. Ja. Frojanov, *Kijevskaia Rus'*, s. 113n.

výsluh, počala se měnit právní závislost těchto lidí na panovníkovi v závislost osobní, v poddanství, a smerdové se dostávali pod patronát knížat a velmožů a stávali se příslušenstvím jejich votčin. Přecházeli tak do druhé kategorie smerdů, o níž se na Rusi hovoří už od 11. století, kdy byli nezřídka kladeni také už na roveň s cholopy a do protikladu k svobodným. *Cholopi* se už nemuseli zúčastňovat soudů a odpovědnost za ně nesl jejich pán. Řada ustanovení v Ruské Pravdě je pro ně potom už obdobná jako pro raby. Ve stručnosti lze na Rusi hovořit o dvou etapách vývoje závislosti svobodného obyvatelstva. V první etapě existovalo svobodné obyvatelstvo, které se stalo závislým na panovníkovi a bylo podřízeno jeho, resp. státní exploataci (smerdové platící daně). Ve druhé se z nich stávali poddaní, blížíci se v určitých směrech k cholopům, kteří se vyvinuli z kategorie rabů, tj. stali se dominiálními smerdy votčin, stojícími na pokraji cholopství⁷¹. Po analýzách postavení těchto obyvatel, k nimž přispěla sovětská historiografie⁷², se ukazuje, že jak daně, které *prostii svobodnii ljudje* odváděli, tak i samo jejich postavení mělo dvojitý charakter. Šlo jednak o pokračování instituce svobodného obyvatelstva z minulé společenské formace, jednak už současně o první stupeň jeho závislosti a to na panovníkovi a formu výrobního vztahu.

Není na druhé straně však zpráv, že by výrobní činnost prostých svobodných obcí byla ovlivňována nebo řízena státní mocí jako tomu bylo v řadě případů na Východě. Nicméně nelze v těchto souvislostech přejít skutečnost, že v soustavě ekonomiky raného feudalismu se objevují specializované zaměstnaní lidé panovníka, jako byli vinaři, včelaři, kováři, rybáři r. 777 u Enže; po darování kláštera Kremsmünsteru se z nich stali *homines* kláštera (MMFH III., Dipl. č. 1, 103). Z pramenů se dovídáme také o řadě osad, které obdržely pojmenování podle výrobní činnosti svých obyvatel, zřejmě v souladu s ekonomickými potřebami panovníka s dvora. V oblasti na sever od Dunaje, jsou takové služební osady dosvědčeny ve značném množství a svým názvem prozrazují činnost svých obyvatel⁷³.

Jde o topika, která mají v základě tzv. nomina agentis končící na -арь, -аць, (-ць), -ьникъ (-ьн-икъ), -ьсь a některá další na -ань, -адь aj. Náleží sem např. označení rudьnici, jemьnici, jamьnici, kovači, kovali, mečari, kołari, kadari, бьчари, брезолупи, королупи, раоетлукъ, прѣставлкъ, tesari, щитари, штитары, жгносекъ, жерновникъ, strgari, strhaři, solari, сольници, грньчари, смоьници, degьtari, kladerubi, vozokani, včelari, medovari, медьници, ловьси, рьсари,

⁷¹ L. V. Čerepnin, *Rus'*, s. 176 - 181. Rozlišení na svobodné smerdy platící daně, státní smerdy a smerdy na soukromém pozemkovém vlastnictví (I. Ja. Frojanov, *Kijevskaja Rus'*, s. 121 - 126) má svou předlohu v pojetí závislosti v byzantském prostředí srov. G. G. Litavrin, *Vizantijskoje občestvo*, s. 7 - 96.

⁷² Viz pozn. 26.

⁷³ D. Treštík, B. Krzemieńska, *Služební organizace v raně přemyslovských Čechách*, Čs. čas. hist. 12, 1964, s. 637 - 667; D. Treštík, *K sociální struktuře přemyslovských Čech.*, s. 537 - 564; K. Buczek, *Książęca ludność w Polsce wczesnofeudalnej*, Warszawa-Kraków 1958.

sokoli, sokoľníci, bobrovňnici, bebrovňnici, rataji, roľníci, orači, svinari, bravari, oslari atd. Údaje o žádném z těchto topik nepřekračují však v písemných pramenech směrem do minulosti 10. století. I když mnohá z nich se objevují až dosti pozdě (do 14. století), ukazuje se, že názvy řemeslnicko-výrobní povahy nevznikaly až po 12. století, ale podle jazykové stránky sahají svým původem do 9. a hlavně do 10. - 11. století⁷⁴. Tento filologický závěr byl ovšem učiněn převážně na základě materiálu z oblasti dnešního Slovenska a Panonie a největší nahuštění takových topik se objevuje v oblasti jader bývalých stolic Nitranské, Tekovské, Novohradské, dále Vesprimské a Zalanské. Pokud tato jména lze sledovat i na Moravě, vyskytují se na území bývalých krajů Olomouckého, Přerovského, Znojenského a Brněnského⁷⁵ a pokud jde o severní část dnešních Dol. Rakous nalézáme je v severní části Vinné čtvrti (kraj Mistelbašský a Hollabrunský). Nápadné je naprosté chybění názvů tohoto typu v oblastech přiléhajících na obou stranách k dolní a střední Moravě. Vysvětlení tohoto jevu se nabízí ve vícenásobném zpusťování této oblasti počínaje koncem 9. století a pokračujícím i ve staletích dalších, za nichž většina osad v těchto oblastech zanikala. Tato skutečnost může přispět k názoru o možnosti vzniku těchto osad již v 9. století⁷⁶. Dále je třeba uvážit, že naznačená forma výrobního vztahu předpokládá předchozí ovládnutí vesnických občin a prostých lidí a jejich podřízení fiskálnímu systému moravského státu a panovníka. Na druhé straně prameny zjistitelné soustředění výše uvedených názvů v blízkosti středisek 10. - 11. století vede badatele k závěru, spojovat jejich vznik nejdříve s touto dobou, zejména když archeologické výzkumy ukazují, že těžisko řemeslné výroby bylo na Moravě v 9. století soustředěno v hradištních aglomeracích. Jak vyplývá z rozboru služebníckých osad v Uhrách, považovali se jejich obyvatelé za svobodné (ještě r. 1186) a v čas války sloužili dokonce *in equo proprio* (1. polovina 11. století)⁷⁷.

Nepříliš jasnou je též otázka výkladu termínu *dvorníci* (maď. udvarnok), kteří jako instituce náležejí patrně do další fáze vývoje. Šlo o lidi hospodářceí na královských dvorcích a závislé na panovníkovi. *Vduarníci regis* (1184), *regales servientes* (1248) vznikali rozhodnutím panovníka: např. *villae* se změnily r. 1232 takto v dvorníky, nebo *castrenses* poplatní (1277) hradu dostali

⁷⁴ R. Krajčovič, *K otázke sociálneho rozvrstvení staroslovanského etnika na Slovensku*, Sloven. národopis 4, 1956, s. 337 - 367; id., *Počiatky feudalizmu u nás vo svetle jazykových faktov*, Hist. čas. 4, 1956, s. 222 - 234; id., *Najstaršie zamestnania v Tekove, Honte a Novohrade vo svetle historickej toponymie*, Sloven. národopis 11, 1963, s. 169n.; id., *Z historickej typológie služobníckych osadnych názvov v Podunajskej*, in: *O počiatkoch slovenských dejín*, s. 205 - 252.

⁷⁵ Srov. L. Hosák, *Historický místopis země Moravskoslezské*, Brno 1938; id., R. Šrámek, *Místní jména na Moravě a ve Slezsku I*, Praha 1970.

⁷⁶ Kladně se k problematice staví P. Ratkoš, *O služobných miestnych názvoch v Dunajskej kotline*, Hist. čas. 19, 1971, s. 385 - 395.

⁷⁷ M. Kučera, *K problému včasnostredovekej služobnej organizácie na Slovensku v 10. - 12. stor.*, Hist. čas. 12, 1964, s. 552 - 571; id., *Anmerkungen zur Dienstorganisation in frühmittelalterlichen Ungarn*, Historica 21, 1971; id., *Slove nsko* 368 - 379.

povinnost sloužit také ve zbrani⁷⁸. Mimo pozornost nemůžeme ponechat skutečnost, že zprávy a toponymie s tímto názvem pocházejí až z prostředí raného uherského státu a v Chorvatsku se připomínají až v l. 1070 - 95⁷⁹.

O druhé etapě vývoje a současně kategorii či části třídy závislého obyvatelstva jsme zatím pro oblast středního Podunají nehovořili, i když zmínky o této kategorii (*servi*) zde již byly učiněny. Její vznik souvisel do značné míry také s vytvářením světských a církevních beneficí a vlastnictví nebo rozmnožováním dosavadního a jeho výsledkem byla přeměna prostých svobodných lidí v poddané, v něž se počali menit i rabí, usazovaní na půdě. Na Rusi souvisel tento proces s usurpací pozemkového majetku kyjevskými knížaty a podle Povesti vremennych let k tomu došlo u Drevljanů, Krivičů a Slověnů kolem poloviny 10. století zároveň s ustanovováním ruských soudních a správních řádů. Tento proces pokračoval v oblasti moci kyjevských panovníků ještě ve druhé polovině 10. století, i když jeho počátky v oblasti Poljano-Rusi a Severů spadají již do dob dřívějších (Pov. vrem. let k r. 947; I. Novg. let.)⁸⁰.

Ve středním Podunají je existence této druhé etapy závislosti, tj. poddaných lidí už ve 9. století nesporná. Jde o kategorii, kterou prameny označují *servi*. Pokud jde o Slované připomínají se *servi Sclavi*, náležející klášteru Kremsmünsteru, kteří za obdělávané státní (královské) pozemky platili v župě Grunzwiti r. 828 census hraběti župy. Servy se stali až toho roku, kdy přešli *de nostro jure* (tj. krále a jeho aparátu) *in jus et dominationem* kláštera, jeho rektorů a ministrů. Podobně tomu bylo se Slované na Ybbs r. 832. Dále prameny připomínají *liberi vel Sclavi*, kteří s připadnutím pozemkového vlastnictví církvi přešli r. 853 pod pravomoc rektorů, ministrů a advokátů rezenského kláštera a byli osvobozeni od královských, hraběcích soudů a z účasti na vojenských taženích. Totéž se týkalo od r. 857 i dotud svobodných Slovanů na panství niederaltaiského kláštera (MMFH III, Dipl. č. 9, 12, 22, 24). Je pozoruhodné, že prameny zde používají obecného označení *homines* (tj. *ljudbe*) pro obě kategorie, jak pro *liber-ingenui*, kteří vlastně teprve stávali servy, tak pro dřívější servy (853: *homines ibidem commanentes ... liberi et servi, super hominibus liberis vel Sclavis*; 857: *homines ipsius monasterii, tam ingenuos, quam servos, Sclavos et accolos super terram ipsius commanentes*; 888: *homines tam ingenuos quam servos* (MMFH III, Dipl. č. 22, 24, 49). Servi byli svázáni se svými pozemky, z nichž platili *census*, 896: *mansi cum pleno censu*, srov. i případ z mohansko-ratenické oblasti Slovanů r. 864: *mansos duos cum supersedentibus duobus tributariis, tributarii in*

⁷⁸ *Codex dipl. regni Hungariae ecl. ac civ.* II, Buda 1829, s. 219; *Cod. Arpadianus cont.*, VII, Pest 1874, č. 256; *Monum. ecclesiae Strigoniensis* II, Esztergom 1882, s. 75.

⁷⁹ M. Kučera, *K problému včasnostredovekej služobnej organizácie*, s. 552 - 571; id., *Slovensko*, s. 366 - 368. F. Rački, *Documenta historiae Chroaticae*, Zagreb 1877, s. 83 - 172.

⁸⁰ B. D. Grekov, *Kyjevská Rus*, Praha 1953, 79, s. 304 - 5; L. V. Čerepnin, *Obščestvenno-političeskije otnošenija v Drevnej Rusi i Russkaja Pravda*, in: *Drevnerusskoje gosudarstvo*, s. 146 - 152; id., *Rus'*, s. 149n.

censu vel tributo solvere debent (MMFH III. Dipl. č. 50, 19). Velmi intruktivní pro přeměnu první kategorie (*liberi*) ve druhou (*servi*) je případ z konce 8. století. Týká se Slovanů, jinak označených *homines*, žijících na pozemcích náležejících bavorskému vévodovi, jemuž platili *opus fiscale* či *tributum iustum*. V r. 777 byly tyto pozemky darovány kremsmünsterskemu opatství a zmínění Slované dostali na vybranou, *si voluerint iam fatam terram tenere, ad preserviendum contra ipsam casam dei teneat, si vero noluerint, liberi discedant*. V potvrzení k r. 789 (falzum 10. století) se píše přesněji: *Si vero illi Sclavi rectum censum et laudabile servitium facere voluerint, terram illam possideant, si autem, liberi discedant* (MMFH III., Dipl. č. 1, 103). Dále se pak v rekapitulaci vzpomínají *domi et curtes, servi et ancillae (seu) tributales* a další nemovitosti. Velmi zřetelně z toho vyplývá, že pokud *liberi* seděli na královských (vévodských) pozemcích darovaných církevní instituci a neodesli jinam — r. 853 se dokonce žádalo, aby k tomu nebyli nuceni (pochopitelným zájmem bylo, aby zůstali) — stávali se z nich *servi*, poddaní, odvádějící naturální rentu, census, a přecházeli z veřejno-právní administrativní státní sféry do soukromoprávní oblasti světského nebo církevního vlastnictví.

Pokud jde o Moravu nemůžeme tuto kategorii obyvatel v nomenklatuře pramenů přímo zjistit, nicméně v rámci vývoje pozemkového vlastnictví nelze její formování vyloučit, zejména též vzhledem k existenci této kategorie na středním Dunaji od konce 8. a běžně v 9. století. Lze se také domnívat, že určitý kvalitativní pohyb v utužování závislosti, resp. její přeměně v poddanství mohl nastat po velkých pustošeních Moravy Franky koncem šedesátých a počátkem sedmdesátých let, kdy bezpochyby došlo ke značnému narušení hospodářské rovnováhy země. V následujícím období obnovy hospodářského potencionálu a jeho zvyšování mohla být řada míst udělována jako beneficia a osídlována novými kolony a zajatci z válečných výprav, tehdy (874 - 884) právě podnikaných. Např. při výpravě do Panonie se nejen připomíná, že tam byli pobiti *servi*, ale že velká část obyvatel byla odvedena ze země do zajetí (na Moravu) a tam uvedena *in servitudinem* (Ann. Fuld. ad. 884; petice bavor. ep. 900), což může znamenat, že byli usazeni jako *servi (casati)* i když to nevylučuje ani jejich postavení jako mancipií, z nichž se teprve časem mohli stát *servi*. K tomu lze uvést i zprávu z Východní marky k r. 979, kdy pro nedostatek servů — po zpustošení země Maďary — byli usazováni na pozemcích pasovského biskupství svobodní jako koloni a stali se z nich *servi*; podobně se zřejmě stalo i s kolony z Čech, usazenými v těchto letech na Perschlingu (MGH Dipl. II, 204). Současně i části dotud svobodných prostých dostávaly se v tužší závislost a stávali se z nich poddaní (*servi*) nových vlastníků. Sám termín *servi* pro poddané byl na Moravě i v Čechách běžný ještě v dalších stoletích (CDB I, č. 55, 138, 286, 386, 393) vedle termínů jiných (*ascriptii, originarii*) a také obecného nespécifikovaného *homines* a později i *chlapi* (CDB II, 138, 259, 286; též Dalimil a Kniha Tovačovská, k. 220, 223)⁸¹. Na Rusi

⁸¹ V. Brandl, *Glossarium ill. bohemico-moravicae historiae fontes*, Brno 1876, s. 77 - 78.

se pro poddané objevují postupně další termíny: *izgoji*, *rjadoviči*, *sjabri*⁸² aj. Dále je zde možno poukázat na byzant. termín *paroikoi*, *proskathémenoi*, gruzín. *glechi* nebo srbské označení *kmetiči* (z dáko-byzant. *kómétai*), tj. lidé kmeta a podobný polský termín *kmiemie*. Běžným byl termín *servus* v raněfeudálních Uhrách. I když neměl vždy pevný význam (každý, kdo sloužil), od 11. století počal nabývat převahy pro označení poddaného⁸³.

Vcelku budeme moci hovořit na Moravě pro 9. století o existenci závislého obyvatelstva. Nejnižší stupeň představovali otroci či nevolníci (*rabi-mancipia*). Největší skupinou byli *ingenui-liberi* či *prostiti ljudbe-simplex populus* a mezi nimi a z obojích se počala vytvářet skupina poddaných. Pokud můžeme na Moravě tušit vytváření systému služebnostních osad už v 9. století, nelze zodpovědět. Z dosavadních výzkumů vyplývá, že těžiště výroby bylo v 9. stol. soustředěno do hradíšť, vojensko-správních středisek a dvorů. Další vývoj výrobních vztahů souvisel na Moravě s pokračující privatizací pozemkového vlastnictví a s vytvářením podmíněných držebnosti a alodiálních majetků, jak tomu bylo běžně a na rozdíl od Moravy je evidentní v Panonii, Východní marce, Karantánii aj. (MMFH III., Dipl. č. 3, 13 - 15, 18, 21 - 2, 25 - 8, 31 - 2, 35 - 6, 38, 40 - 1, 44, 47 - 8, 51, 54 - 5). Že o tom do určité míry i bez přímého písemného svědectví je nutno uvažovat také pro poměry moravské, ukazuje údaj o selech a Pribinův majetek v Nitře a pak v Panonii a vyplývá to také z archeologických výzkumů dvorců a sídel velmožů.

Vedle výše uvedených termínů a kategorií obyvatel Moravy nalézáme v pramenech ještě některá označení další. K ekonomicky závislému obyvatelstvu náleželi např. *dolžbnici* (ZSL, čl. 19) — do maďarštiny přešel termín jako *dolgozni* — šlo zřejmě o lidi odpracovávající si zapůjčenou hodnotu, o jejichž společenském zařazení však již nic bližšího neznáme. Lze však pro ně hledat analogie v rus. *zakupech*. Jinou kategorií byli *mzdbnici*, obecně lidé pracující za *mzdu* (ZSL, čl. 20; ZSO, čl. 32; též Slovo pochv. KM), jejichž postavení kromě vztahu daného námezdní práci není taktéž blíže určeno. Analogií by tu mohli být ruští *najmiti*, byzant. *misthitoi* nebo soghd. *mr'z*. Dá se však usuzovat, že nesvobodné postavení měli *plěbnici*, tj. zajatci, jichž bylo např. r. 867 propuštěno na svobodu na devět set (ZSL, čl. 20; ŽK XV). Jinak si svou hodnotu (*oěna*) museli odpracovat za roční mzdu ve výši tří stýjazů (*stblęz = solidus, nomisma*). V Ekloze, která byla předlohou příslušné pasáže v Zakoně sudnem, se výše mzdy na rozdíl od Zakona neurčovala. Přitom moravský Zakon sudnyj cení práci zajatce o třetinu výše než ustanovení byzantská: *mercede quotannis binis solidis aestimanda* (Ekloga, tit. VIII/6; Novella, č. 100). V případě neodpracování plné hodnoty jeví se postavení zajatců nejasné a můžeme jen předpokládat, že se nelíšilo od postavení rabů, pokud se z nich brzy nestávali *servi*, jak by mohla nasvědčovat relace o zajatcích z Panonie

⁸² L. V. Čerepnin, *Rus'*, s. 184n; I. Ja. Frojanov, *Kijevskaja Rus'*, s. 136n.

⁸³ T. Lalik, *W sprawie badań porównawczych nad wczesnymi dziejami chłopów na ziemiach słowiańskich*, Kwart. Hist. 70, 1963; M. Kučera, *Slovensko*, s. 280 - 293.

r. 884 (Ann. Fuld.). Jiným termínem a skupinou obyvatel, která souvisí asi také s 9. stoletím byli *dušbnici* (*psycharion*, De admin. imp., č. 32), jejichž označení přešlo do maďarštiny jako dušnok. Týkalo se člověka daného církvi *pro remedio animae*, nejisto však, kdy v postavení poddaného nebo nevolníka- otrockém⁸⁴. Konečně je možno uvést též termín *svobodníkz*, který byl označením otroka propuštěného na svobodu (ZSL, čl. 18).

*

* *

Je přirozené, že vzniká otázka, kam společnost s popsáním profilem zařadit, kterou společenskou formaci představuje a jak ji označit. Pro tento účel bude nevyhnutelné širší základní metodologicko-typologické srovnání pojetí základních otázek problematiky vzniku třídní společnosti, resp. přechodu od jedné společenské formace ke druhé nebo vzniku a počátku feudalismu a to jednak obecně, jednak v typologicky charakteristických oblastech euroasijského vývoje včetně slovanských zemí.

Takový postup se nemůže tedy týkat pouze prostředí západní Evropy, jak tomu tradičně bylo a někdy dokonce je až dodnes, ale je třeba přihlížet nejméně též k prostředí Byzance a Západní Asie. Západoevropská sféra dala vzniknout románské a germánské variantě třídní feudální společnosti. Jejich pramenem byla syntéza desintegrovaného rodovoobčinného zřízení gallského a germánského obyvatelstva s římskými řády a institucemi. Románská varianta měla v Gallii několik fází a ústila ve feudalizaci sociálních vztahů, takže v době Karolingů mohlo už jen pokračovat sílení nastolených vztahů. V průběhu doby se velké pozemkové soukromé vlastnictví v Gallii stalo monopolním germánských etnik jakožto výsledek ustavení jejich panství. Ovládnutí země následovala nová redistribuce a individualizace pozemkového vlastnictví. Nicméně germánské území na východ od Rýna mělo nedostatek individuálního pozemkového vlastnictví; ještě v 8. - 9. stol. (Sasko dokonce v 10. stol.) většina pozemkového vlastnictví byla vlastnictvím fisku, kterým disponoval král. Statky-dvorce byly stále ještě ekonomickými středisky zemědělské výroby v režii vlastníka, nikoliv středisky sběru naturální renty poddaných. Produkce statků byla závislá na vykořisťování otrocké práce — pracovní rentě otroků. Teprve od 9. století počala vzrůstat individualizace velkého pozemkového vlastnictví a svobodní lidé a otroci počali být přeměnováni v poddané⁸⁵.

⁸⁴ M. Kučera, *Dušnici, najstaršia skupina poddanského obyvatelstva na našom území*, *Historica* 9, 1958, s. 165 - 179; id., *Slovensko* 305 - 307.

⁸⁵ E. Müller-Mertens, *Die Genesis der Feudalgesellschaft im Lichte der schriftlichen Quellen*, *Zeitschr. f. Geschichtswiss.* 12, 1964, s. 1384 - 1402; id., *Zur Feudalentwicklung im Okzident und zur Definition des Feudalverhältnisses*, ibidem 14, 1966, s. 52, dále 18 (Sonderband), 1970; R. Günther, *Zur Entstehung des Feudalismus bei den Franken*, ibidem 20, 1972, s. 427 - 443. Dále A. I. Neusychin, *Vozniknovenije zavisimogo krest'janstva kak klassa rannefeodal'nogo obščestva v Zapadnoj Jevrope VI - VIII vv.*, Moskva 1956;

Výzkum geneze feudalismu v Gallii, Hispánii, Itálii, Německu, Anglii jakož i v Byzanci a v prostředí slovanském umožnil pokus vypracovat sumarizující koncepci evropského feudalizačního procesu. Byl rozdělen do dvou fází. (1. syntetizace „barbarských“ a pozděně římských společenství, 2. období po vtržení „barbarů“ do území a provincií Impéria) a do tří hlavních typů charakterizovaných a) syntézou feudálních prvků, které vznikaly v lůně otrokářské formace i rodového zřízení (severní Gallie, Balkán), b) syntézou na území s převahou otrokářských vztahů (Středomoří Byzanc), c) bezsyntézním vývojem k feudalismu (Německo, Anglie, Skandinávie, západní a východní Slované)⁸⁶. Koncepcie zdůrazňuje prezenci nebo absenci prvků římského otrokářství a bere v úvahu význam tzv. kontaktních a syntézních zón⁸⁷. Stanovisko klasifikace se zdá být poplatné měřítku západoevropského standartu feudalizace⁸⁸. Nové výzkumy umožnily však vyslovit též tézi, že jediné západoevropská cesta geneze feudalismu nemusela být ani první ani základní formou procesu, ani jediným adekvátním kriteriem feudalizace a klasifikace společností žijících mimo Západní Evropu. Výsledky prokázaly, že západoevropská feudalizace pokládána záměrně nebo mimovolně za tradiční, klasickou normu klasifikace kteréhokoliv jiného typu feudalismu ve světě, musí být posuzována pouze jako varianta(y) nebo typ(y) obecného a universálního procesu feudalizace⁸⁹. Proto je současný výzkum zaměřen s

id., *Sudby svobodného křesťanstva v Germanii v VIII - XII vv.*, Moskva 1964; I. L. Mil'skaja, *Některé problémy formování křesťanstva rannefeodal'noj Germanii*, *Sred. Veka* 40, 1976, s. 29 - 47; E. Müller-Mertens, *Karl d. Grose, Ludwig d. Fromme* 84 rozlišuje mezi rolníky vlastníci půdy, osobně nesvobodnými a svázanými se statkem (Feudalgebundene) a rolníky jako svobodnými držiteli pozemků a pouze závislými (Feudalabhängige).

⁸⁶ A. J. Gurevič, *Problemy genezisa feodalizma v Zapadnoj Jevrope*, Moskva 1970. Kritický přehled západoevropských a amerických škol a směrů podal M. A. Barg, *Problemy social'noj istorii v osvveščenii zapadnoj medievistiki*, Moskva 1973.

K typologickým otázkám Z. V. Udal'cova, Je. V. Gutnova, *Problemy genezisa feodalizma v Zapadnoj Jevrope*, Moskva 1970; ead., *K voprosu o tipologii feodalizma v Jugo-Vostočnoj Jevrope*, in: *Jugo-Vostočnaja Jevropa v epochu feodalizma*, Kišinev 1973, 12 - 33; Z. V. Udal'cova, *Genezis i tipologia feodalizma, Srednije veka* 34, 1971.

⁸⁷ V. D. Koroljuk, *O tak nazyvajemoj kontaktnoj zone v Jugo-Vostočnoj i Central'noj Jevrope v period rannego srednevekov'ja*, in: *Jugo-Vostočnaja Jevropa v srednije veka*, Kišinev 1972, s. 31 - 46; id., *Osnovnye problemy formirovanija kontaktnoj zony v Jugo-Vostočnoj Jevrope i bezsinteznogo regiona ve Vostočnoj i Central'noj Jevrope*, in: *Problemy social'no-ekonomičeskich formacij* 158 n. Za syntézní zónu bude však vhodnější pokládat pouze Balkán a pruh severního Černomoří, a od ní odlišit zónu kontaktní ve středním Podunají, na sever od dolního Podunají a na sever od černomořského pobřeží, zatímco bezsyntézní a téměř bezkontaktní zóna se nalézala ještě dále na sever (za Karpaty, horní Podněpří).

⁸⁸ Tak to vyplývá ze studie Z. V. Udal'cové, Je. V. Gutnovové, *K voprosu o tipologii razvitojo feodalizma v Zapadnoj Jevrope*, in: *Problemy social'no-ekonomičeskich formacij*, s. 109n.

⁸⁹ Srov. A. D. Ljublinskaja, *Tipologia rannego feodalizma, Srednije veka* 31, 1968, s. 10; A. J. Ševelenko, *K tipologii genezisa feodalizma, Voprosy istorii* 1971, No. 1, s. 99.

ohledem na ekonomické a sociální podmínky geneze feudalismu každé národnosti a země jak na typologický charakter a základní jednotu vznikajících třídních společností v Evropě a v Asii, tak na možnost více forem geneze v rozdílných prostředích a oblastech světa.

Také geneze feudalismu např. v Byzanci neměla příznaky pouze typu universálního vývoje. Historicko-sociální fenomény rané byzantské feudalizace byly srovnávány s některými analogiemi v prostředí Jižní a Západní Evropy a s obdobnými jevy v zemích Blízkého a Středního Východu. Historikové, kteří se věnovali analýze a klasifikaci byzantské společnosti, přibližovali ji buď k vývoji Západní Evropy nebo k vývoji na Východě nebo balancovali mezi těmito dvěma póly srovnávání⁹⁰. Přestože je nutno poukázat na různé rozdílnosti v názorech mezi autory, lze se na tomto místě pokusit o stručnou a sumarizující charakteristiku sociálního vývoje Byzance, postačující pro naše účely⁹¹. V Byzanci se vyvíjelo jednak velké individuální pozemkové vlastnictví, poplatné římskému dědictví a analogické tomu jaké bylo v Západní Evropě, jednak souběžně pokračoval vývoj velkého tzv. státního pozemkového vlastnictví, které ovšem nebylo přímou kopií, ale analogií východního typu pozemkového vlastnictví. Podmíněné vlastnictví (držba) spočívalo v Byzanci v držbě reálných práv, zatímco východní typ tohoto druhu vlastnictví spočíval na právech výběru daní. Svobodné obce byly podřízeny a závislé na státu. Zmíněný druh renty přibližoval Byzanc Východu. Veřejná renta přežila také rozvoj soukromé renty, která byla analogická západoevropské rentě a spjata a růstem individuálního soukromého pozemkového vlastnictví. Principy autokratické, monarchistické, theokratické moci panovníka, jež byly přejaty z Východu, a dále otroctví byly jinými výraznými rysy raně feudální byzantské společnosti.

Analýza geneze feudalismu v Arménii a v Gruzii⁹² byla většinou přehlížena. Přitom výzkum této problematiky v Zakavkazsku ukázal, že je možno získat zde velmi užitečný materiál pro srovnávací studie, který může přispět k poznání a k typologické charakterizaci feudalizačního procesu nejen v Zakavkazsku, ale ke genezi feudalismu obecně a to závažným způsobem.

Jeden pól srovnávacího bádání byzantské a zakavkazské geneze feudalismu může být představován Západní Evropou. Nemůže však zde být opomenut

⁹⁰ Vyplyvá to z prací D. A. Zakythinose, P. Lemerla, J. Karayannopulose P. Charanise, J. Danstrupa, F. Dölgera, P. A. Yannopulose, K. L. Jenkinse, K. Wathnabe, H. Glykatzi-Ahrweiler, H. Antoniadis-Bibicou ad.

⁹¹ Srov. J. Irmscher, *Erwägungen zum frühbyzantinischen Gesellschaftssystem*, *Revue des etudes sudesteuropéennes* 7, 1969, s. 121 - 125; Z. V. Udal'cova, *K voprosu o genezise feodalizma v Vizantii*; ead., K. A. Osipova, *Osobennosti feodalizma v Vizantii*, 98 - 117; ead., *Tipologičeskije osobennosti feodalizma v Vizantii*, in: *Problemy soc. struktury i ideologii*, 4 - 28; *Studien zum 7. Jahrh. in Byzanz* (H. Köpstein, F. Winkelmann), *Berliner Byz. Arb.* 47, 1976; *Byzanz im 7. Jahrhundert*, ibidem 48, 1978.

⁹² Srov. *Istorija armjanskogo naroda*, Jerevan 1971; *Očerki istorii Gruzii I - II*, Tbilisi 1970 - 1973; A. P. Novosel'cev, *Strany Zakavkazskogo i Sredneaziatskogo regionov* 9 - 125.

druhý pól, východní, který neměl pro výzkum sledované problematiky o nic menší význam než prvně jmenovaný. Tento pól představuje sousední východní prostředí, tj. prostředí Iránu a Střední Asie (Baktrie, Soghd, Margiana, Chozem) před jejich dobytím Araby⁹³. Charakter iránského a středoasijského vývoje byl definován monopolním velkým pozemkovým vlastnictvím vládnoucí třídy státu. Panovník jako reprezentant vládnoucí třídy a jejího státu se vsunul mezi přímé výrobce a pozemkově vlastnictví. Svobodné obce byly pouze právně závislé na státu a jeho představiteli — panovníkovi a zůstala jim nadále držba jejich pozemkového vlastnictví. Vládnoucí třída prostřednictvím násilí státu prováděla výběry částí nadprodukce a přinucovala obyvatele k plnění určitých povinností vůči státu. Daně se již staly v podstatě veřejnou rentou⁹⁴. Centralizace veřejné renty (v naturáliích a práci) státem a panovníkem umožňovala další rozvoj státu. Připomínají výsluhy realizované jako individuální podmíněné držby výběru rent nebo držby obcí, které se počaly stávat závislými na členech aristokracie. Soukromé individuální pozemkové vlastnictví bylo považováno (z hlediska svrchovaného státního vlastnictví) za soukromou držbu. Početná vrstva otroků byla vykořisťována pracovní rentou. Badatelé považovali iránský vývoj za raně feudální nebo vyslovili mínění, že označení raný feudalismus může být přisouzen pouze až období 6. - 7. století⁹⁵.

Obrátme pozornost k oblasti Slovanů nalézající se v sousedství výše uvedených variant rané třídní společnosti, tj. mezi prostředím Západní Evropy, obsahujícím římské prvky a prostředím Východu, zahrnujícím iránské, zakavkazské a turkuské prvky. Podobně jako bádání problematiky geneze feudalismu v Západní Evropě rozlišovalo mezi vývojem jednotlivých zemí (Gallie, Německo, Itálie, Anglie), analogicky ani slovanské prostředí nemůže být posuzováno a hodnoceno jako jeden nerozdělený celek. Můžeme zde rozlišit tři až čtyři zóny: 1. Severní zóna měla relativně autochtonní osídlení promíšené migrujícími Slovany i neslovanskými etniky. Zóna zahrnovala povodí Odry, Visly a středního Dněpru. 2. Centrální zóna byla obsazena a vytvořena protoslovanskými etniky během migrace a charakterizují ji kontakty s iránskými, turkuskými a pozdně římskými (a byzantskými)

⁹³ P. Altheim, *Ein asiatischer Staat. Feudalismus unter den Sassaniden und ihren Nachbarn* I, Wiesbaden 1954; G. Widengren, *Der Feudalismus im alten Iran*, Köln-Opladen 1969; E. Werner, *Einige Charakteristika des vorder- und mittelasiatischen Feudalismus*, Zeitschr. f. Geschichtswiss. 11, 1963, s. 1134 - 1195; N. V. Pigulevskaja, *Razloženiye rabovladel'. stroja i obrazovaniye rannefeodal'. obščestva v Irane*, s. 36 - 75; M. M. D'jakonov, *Očerki istorii* 195n, s. 270 n.; N. K. Belova, *Zaroždeniye i formirovaniye*, s. 225 - 248.

⁹⁴ O státním svrchovaném vlastnictví pozemkového fondu a přeměně daní (na Východě) ve veřejnou rentu srov. K. Marx, *Kapitál* III/2, Praha 1956, s. 338 - 339.

⁹⁵ Srov. N. V. Pigulevskaja, *Problemy zaroždenija i razvitiija feodalizma na Bližnem Vostoke*, *Voprosy istorii* 1962, No. 6, ead., *Razloženiye* 48; M. M. D'jakonov, *Očerki* 282 - 287.

prvky. Zóna zahrnovala povodí dolního Dněpru a dolního a středního Dunaje. 3. Jižní zóna byla obsazena podobně slovanskými etniky v průběhu migrace. Došlo zde k syntéze slovanského prostředí s pozdně římským (a byzantským), jakož i s ilyrskými, tráckými a turkuskými prvky. Touto zónou byl Balkán. Západní periferie všech tří zón může být souběžně považována jako kontaktní a syntézni zóna s římskogermánským prostředím. Tato oblast zaujímalá zčásti střední Podunají, oblast východních Alp s Předalpí, povodí Vltavy, Labe a později též oblasti na východ od Labe⁹⁶.

Např. z analýz v oblasti polabsko-pobaltské vyplývá, že do přelomu 8. - 10. století se vytvořilo už velké svrchované pozemkové vlastnictví panovníka jako představitele státu a jeho vládnoucí třídy. Občiny se v rámci tohoto procesu staly na něm závislé. Existovala však také velká pozemková vlastnictví přední rodové aristokracie a počalo se uplatňovat převádění občin do držby buď stávající aristokracie nebo nové služebné šlechty. Vedle svobodných občinků závislých na panovníkovi se objevili lidé závislí na aristokracii a dále otroci. Uvedená struktura je v germánských pramenech a řadě prací označována jako typicky „slovanská“, nověji se pro ni použilo též označení protofeudální⁹⁷. Též na území Polska se vyvíjela třídní slovanská společnost ze základů rodovo-kmenové organizace. Vznikání třídní společnosti se klade do 7. - 9. století. Po vytvoření opolí v čele se skupinou pozemkových vlastníků, vykořisťujících otroky, docházelo k tendenci vyšších vrstev podrždit si svobodné obyvatele opolí. Otroci a podmanění obyvatelé představovali třídu feudálně závislých. Tento vývoj si vynutil nastolení panovnické a státní moci, omezené zprvu na několik opolí, avšak během doby rozšířil rodící se stát svou moc na další opole⁹⁸. Rozbor vývoje v Čechách ukazuje, že velké pozemkové vlastnictví bylo panovnickým patrimoniem, které s nastolením hegemonie českých panovníků nad celými Čechami se rozšířilo na převážnou většinu pozemkového fondu země. Hospodaření bylo soustředěna při dvorech panovníka a dále na souběžně vzniklé velké individuální pozemkové vlastnictví velmožů, do jejichž závislosti se dostávali obyvatelé občin, kde se uchovaly některé prežitky rodového zřízení. V pramenech lze nalézt několikrát označení pro poddané, kteří odváděli robotní a naturální rentu. Vedle poddaných existovali též otroci. V 10. století se dovršovalo utváření feudální formace,

⁹⁶ L. E. Havlík, *Geneze feudalismu a Slované*, Slovan. přehled 65, 1979, s. 38 - 48.

⁹⁷ Viz pozn. 27. Dále J. Brankačková, *Studien zur Wirtschaft und Sozialstruktur der Westslawen zwischen Elbe-Saale u. Oder aus der Zeit vom 6. bis zum 12. Jahrh.*, Spisy za Inst. za serbski ludospyt 13, 1964; F. Mětšková, *Die Stellung der Sorben in der territorialen Verwaltungsgliederung des deutschen Feudalismus*, ibidem 43, 1968; J. Herrmann, *Die Slawen in Deutschland* 200n.; VI. Procházka, *Vlastnictví půdy u polabsko-pobaltských Slovanů*, Vznik a poč. Slovanů IV, 1963, 59 - 131 a V, 1964, s. 87 - 148; id., *Die patriarchale Stadt als Entwicklungsstufe der ältesten politischen Organisation bei den Slawen*, s. 11 - 48.

⁹⁸ J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski do pol. XV. wieku*, Warszawa 1965^a, s. 61 - 74; H. Lowmianski, *Początki Polski* III, 1967, IV, 1970, s. 15 - 229.

s nímž se svazuje existence služebné organizace a malých hradišť, označovaných za feudální hrady⁹⁹.

Feudální formace této zóny zřejmě vyrůstala z desintegrovaného rodo-voobčinného zřízení s prvky patriarchálního otrokářství a na základě vznikání velkého korporativního (státního) pozemkového vlastnictví. Prvky feudalismu charakteristické pro západoevropský typ objevovaly se zde více až od počátku 10. století. Není zde možné opomenout zmínku o rekonstrukci tzv. „slovanského modelu“ slovanské společnosti a státu, vypracovanou převážně na výzkumech sociální historie právě severní zóny¹⁰⁰. Vyžaduje proto samozřejmě určité korektury vzhledem k vývoji centrální a jižní zóny a k vývoji v Západní Evropě a na Východě.

Jižní zónu charakterizuje syntéza vytvořená na jedné straně z římského otrokářství a byzantských sociálních prvků a na druhé straně z již rozložených slovanských rodo-voobčinných útvarů kombinovaných s antickými prvky a prvky východní třídní společnosti včetně otrokářství. Privlastnění velkého pozemkového vlastnictví — praktikované vykořisťováním obyvatel prostřednictvím daní, které se změnily ve veřejnou rentu koncentrovanou v ruku vládnoucí třídy slovanských obyvatelů — mělo zde základní význam. Později následující přerozdělení velkého státního vlastnictví vedlo k jeho individualizaci západního typu. Např. v Chorvatsku existovaly dvě cesty vzniku soukromého individuálního pozemkového vlastnictví. Šířilo se jednak na účet svobodných vesnických občin, jednak udělováním půdy panovníkem, což ovšem předpokládá jeho svrchované vlastnictví pozemkového fondu a jeho výhradní disposiční právo k němu. Vedle svobodných obcí závislých právně na panovníkovi a vedle dalších osobně závislých kategorií existovaly v Chorvatsku prvky otrokářství¹⁰¹. Podobnou situaci v oblasti pozemkového vlastnictví a výrobních vztahů bychom mohli nalézt také v oblasti Srbska¹⁰². Určité analogie lze sledovat také v Bulharsku, kde k vytvoření svrchovaného vlastnictví bulharského státu a chána nad celou zemí došlo v průběhu usazení Bulharů a ovládnutí (vojensky, dohodou) země¹⁰³. Vedle něho existovalo však analogické vlastnictví slovanských knížat a teprve od konce 8. a od 9. století se na jeho základě a na základě údělů bulharské aristokracie počalo vytvářet individuální soukromé velké pozemkové vlastnictví.

Morava s Podunajím leží v tzv. centrální zóně, k níž náleží také velká

⁹⁹ Srov. pozn. 27 a dále Z. Fiala, *Přemyslovské Čechy*, Praha 1965; R. Nový, *Die Anfänge es böhmischen Staates*, Praha 1968; id., *Přemyslovský stát 11. a 12. stol.*, Praha 1972; D. Třeštík, *K sociální strukture*, s. 537 - 564.

¹⁰⁰ H. Łowmiański, *Początki Polski IV*, s. 224 - 229.

¹⁰¹ O. Mandić, *O nekim pitanjima društvenog urednjenja Hrvatske u srednjem vijeku*, Hist. zbornik 5, 1952, s. 131 - 8; N. Klaić, *Noviji radovi na društvenoj problematici srednje-vjekovne Hrvatske*, Godišnik Istor. društva v Bosne i Herceg. 10, 1959, s. 333 - 354; B. Grafenauer, *Zgodnjefevdalna struktura*, s. 35 - 95.

¹⁰² Viz. pozn. 24, dále B. Grafenauer, *Zgodnjefevdalna struktura*, s. 35 - 95.

¹⁰³ Viz. pozn. 25.

část území staré Rusi, kde výsledky zkoumání geneze třídní společnosti a zejména feudalismu mohou být právě pro osvětlení moravských poměrů velmi instruktivní. Koncepce geneze feudalismu na Rusi byla zkoumána v širších souvislostech a srovnáním nejen s vývojem Západní Evropy, ale také s vývojem v Zakavkazsku, Střední Asii a v Byzanci¹⁰⁴. Vládnoucí třída ruského státu reprezentovaná aristokracií (*boljari*) a panovníkem (*knjaz velikij, chakan, padišáh, šáhinsáh*) se vklínila mezi venkovské občiny a pozemkové vlastnictví. Občiny (*obščiny*) se staly závislé na státu a panovníkovi (*oknjaženije*). Placení daní bylo vymáháno násilím státní moci a taktéž částky práce a služeb svobodných lidí (*smerdi*). Endarchicky vybíraná veřejná renta ve prospěch vládnoucí třídy a jejího státu představovala vykořisťování v naturalích a práci; přímá konsumace renty (*poljudje*) sem náleží taktéž. Tuto rentu je třeba rozlišit od jiných daní placených exarchicky sousedními a podřízenými zeměmi. Východoevropské slovanské země se stávaly součástmi Kyjevské Rusi postupně a teprve až po nastolení ruských řádů a administrace a až po usurpaci pozemkového vlastnictví domácích dynastií a aristokracie podmaněných zemí kyjevskými vládci. Je nedostatek informací o soukromém individuálním pozemkovém vlastnictví rodových magnátů a o vlastnictví udělovaném členům panovnické družiny a úředníkům státu jako výsluhy za poskytnuté služby. Avšak existence individuálního soukromého vlastnictví na Rusi mohou snad dosvědčit výsledky archeologických výzkumů. Práce otroků (*rabi*), kteří se rekrutovali ze zajatců a k nimž náleželi domácí *cholopi*, byla zcela vykořisťována. Otroci byli patrně hlavní pracovní silou v ekonomii statků panovníka a jeho velmožů. Zprávy o poddaných a dalších kategoriích lidí hospodářsky a osobně závislých různého stupně závislosti (*izgoji, sjabri, najmiti, smerdi* etc.) se zachovaly teprve z dob o něco pozdějších. Poddaní vznikali ze svobodných členů občin závislých na panovníkovi a z otroků, kteří byli usazováni na částech pozemků. Geneze feudalismu na staré Rusi byla sovětskými badateli interpretovaná buď více z hlediska západoevropského typu feudalizačního procesu nebo se zřetelem též k vývoji v Byzanci a v západoasijských oblastech. Názory na sociální charakter staré Rusi tak kulminují buď k problému, zda až do 11. století nešlo spíše o společnost s otrokářskými rysy¹⁰⁵, nebo ústí v závěru, k němuž se variantně kloní většina badatelů, že pro období 9. až 11. století lze na Rusi hovořit zejména pro feudální charakter velkého svrchovaného pozemkového vlastnictví a společenských vztahů již o společnosti raně feudální¹⁰⁶.

Uvedené příklady postačují nejen k obrazu počínající třídní společnosti ve slovanských zemích, ale mohou být i cenným přínosem pro přesnější klasifikaci moravské společnosti 9. století, kterou lze charakterizovat několika rysy. Lze zde uvažovat o existenci převládajícího velkého pozemkového

¹⁰⁴ Viz pozn. 26, 80.

¹⁰⁵ I. Ja. Frojanov, *Kijevskaja Rus'*, s. 100n., 151n.

¹⁰⁶ L. V. Čerepnin, *Rus' — spornyje voprosy*, s. 126 - 187.

vlastnictví, které jako prostředek vykořisťování bylo přivlastněno — nejprve ve formě přivlastnění částí nadvýrobku v naturálních a práci — vydělivší se horní vrstvou Moravanů nebo v průběhu nastolení jejich vlády nad nově obsazenou zemí. Svrchované a výhradní vykořisťovatelské pozemkové vlastnictví bylo koncentrováno do rukou vládnoucí třídy a jejího státu. Vládnoucí třída a stát byly reprezentovány panovníkem, který usurpoval svrchované a monopolní disposiční právo nad vším vlastnictvím. Velké pozemkové vlastnictví, tj. korporativního resp. kolektivního náleželo pouze jedné části společnosti, která právě prostřednictvím tohoto vlastnictví vykořisťovala druhou¹⁰⁷. Původní korporativní charakter tohoto vlastnictví se v průběhu doby zúžil a vlastnictví nabylo charakteru fiskálního, případně se stalo individuálním vlastnictvím panovnické dynastie a sloužilo jako zdroj udělování výsluh. Osobně svobodní prostí lidé občin byli právně a politicky závislí na státu a panovníkovi. Centralizovaná veřejná renta vybíraná násilím ve prospěch vládnoucí třídy a jejího státu nebo ve prospěch jedince zosobňujícího stát, byla výrazem vztahu závislosti občin a výrazem jejich ekonomického vyřisťování. Svobodní lidé měli jak některá práva (účasti na vojenských taženích, podílu na kořisti, účasti na soudech), tak některé povinnosti (veřejná renta v naturálních a práci, služebnosti) vůči státu a panovníkovi. Rovněž lze hovořit o individuálním velkém soukromém pozemkovém vlastnictví, které náleželo význačným členům vládnoucí třídy. Individuální pozemkové vlastnictví, udělené výsluhy (právo k částečnému výběru renty, podmíněné držení pozemků) byly považovány z hlediska státu za držby a podobně tomu bylo s pozemky občin. Soukromé pozemkové vlastnictví bylo spjato s prací otroků a vázáno na ni; otroci byli patrně dílem již usazováni na částech půdy a stávali se nevolníky. Z těchto dob pocházejí též první zprávy o přeměnách svobodných lidí a otroků v poddané západoevropského typu, kteří se ve větší míře objevují spíše až blíže konci této fáze rané slovanské třídní společnosti. Početní vzrůst poddaných souvisel a dalším růstem soukromého individuálního pozemkového vlastnictví.

Osobně svobodní ale politicky závislí členové občin, nesvobodní otroci, nevolníci, několik kategorií hospodářsky a osobně různě polosvobodných-polozávislých lidí a poddaných představovalo vůči třídě pozemkových vlastníků a držitelů třídy různě závislých lidí. Existující vládnoucí třída byla složena z aristokracie v čele s panovníkem a z privilegované vrstvy lidí spjatých s dvorem, dynastií a aristokracií. Je možné zjistit ústřední a provincionální administrativní a exekutivní organizaci odpovídající souvěkým pod-

¹⁰⁷ K problematice F. Engels, *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*, in: K. Marx, F. Engels, *Spisy*, 21, Praha 1967, s. 138n.; K. Marx, *Německá ideologie*, ibidem 3, Praha 1958, s. 75 - 90; *Marxistickoleninská filosofie (Osnovy marksistickoleninské filosofie)*, red. V. V. Konstantinov, Moskva 1972) 254 zdůrazňuje vykořisťovatelský charakter soukromého vlastnictví, mezi něž počítá jak individuální, tak vlastnictví části společnosti, která vykořisťuje prostřednictvím takového vlastnictví jinou část společnosti.

mínkám a stavu sociálního vývoje. Existenci státu nelze v žádném případě popřít. Stát organizoval veřejně potřebné práce, vykonával výběr rent a daní, prováděl obchod nebo ho kontroloval, staral se o obranu země a o vzrůst ekonomické akumulace včetně renty, kořisti a tributů-daní z jiných zemí. Vše bylo nutné pro zabezpečení státu a pro jeho další rozvoj.

*

* *

Popsaný typ rané třídní společnosti vyvolává otázky o místě takové společnosti v rámci stávajících sociálních formací. Je zřejmé, že uvedená moravská společnost měla charakter třídní. Nemůže však být čítána mezi otrokářské společnosti, poněvadž exploatace svobodných a na státu závislých občin stala se již rozhodným ekonomickým faktorem její existence, i když význam otročké práce nelze podceňovat. Nastíněná fáze geneze feudalismu na Moravě mohla zde být podána jen velmi stručně a shrnujícím způsobem. Přesto bychom však nemohli souhlasit s názorem, že geneze feudalismu by se zde mohla spojovat se způsobem produkce, který byl nazván asijským způsobem výroby, i když některé rysy ve vývoji moravské (a vůbec rané slovanské) společnosti by do určité míry jej připomínat mohly. Uvedený asijský způsob byl pokládán za jednu z cest vedoucích ke vzniku třídní společnosti a k vytvoření státu. Jmenovaný způsob byl dále pokládán za klíč, který by osvětlil orientální typ despotické formy vlády v Asii¹⁰⁸. Novější bádání dospívá k závěru K. Marxe, že tento způsob byl universálně rozšířeným typem a že kontinentálně znějící omezení jen na Asii neodpovídá skutečnému historickému vývoji¹⁰⁹. Uvažuje se, že šlo o způsob, který byl cestou k formování třídní společnosti a státu a že tato cesta mohla vést buď k utváření otrokářské společnosti nebo k společnosti feudální, která však nejdříve obsahovala jak prvky otrokářství tak feudalismu. Paralelní existence prvků otrokářství a feudalismu uvnitř jedné a téže třídní společnosti způsobilo, že část historiků počala uvažovat o jakési přechodné sociální formaci nebo o řádu založeném na vykorisťování dvojího druhu; a) tvrdšího v otrokářství, b) mírnějšího za feudalismu¹¹⁰. Jiná jejich část zastává dokonce mínění, že šlo vlastně

¹⁰⁸ K. Marx, *Die Formen die der kapitalistischen Produktion vorgehn*, in: *Grundriss der Kritik der politischen Ökonomie* (1858), Berlin 1953, s. 375 - 413; id., *Precapitalist Economic Formations*, London 1964; K. Marx, *Ke kritice politické ekonomie, Spisy*, 13, Praha 1963, s. 35n. K problematice N. V. Ter-Akopjan, *Razvitije vzgljadov K. Marksa i F. Engelsa na AZP i zemedelčeskiju obščinu*, *Narody Azii i Afriki* 1965, No. 2, s. 74 - 80, 1966, No. 3, s. 70 - 85.

¹⁰⁹ Srov. *Sur mode la de la production asiatique*, Paris 1966; *Sur les sociétés precapitalistes*, Paris 1970; *Problemy dokapitalističeskich obščestv v stranach Vostoka*, Moskva 1971; L. Krader, *The Asiatic Mode of Production: Sources, Development and Critique in the Writings of Karl Marx*, Assen 1975; F. Tökei, *Zur Theorie der Gesellschaftsformationen*, Budapest 1977, s. 53 n.; id., *Zur Frage der asiatischen Produktionsweise*, Nauwied 1969.

¹¹⁰ Ju. V. Kačanovskij, *Rabovladienje, feodalizm ili aziatskij sposob proizvodstva*, Moskva 1971; V. N. Nikiforov, *Vostok i vesmirnaja istorija*, Moskva 1975.

pouze o jednu předkapitalistickou třídní společnost¹¹¹. Avšak exploatace svobodných lidí závislých na státu a panovníkovi měla — jak se uvádí — jasné znaky feudálního vztahu¹¹². Proto se většina historiků kloní k možnosti považovat takovou formu společenských vztahů za skutečné feudální vztahy či přesněji je definují jako raný feudalismus východního typu¹¹³. Termín “východní” raný feudalismus je pak používán pro označení feudálního vývoje v Asii, Africe a ve východní Evropě, aby se zdůraznilo, že šlo o vývoj nesouvisící s antickým (římským) otrokářstvím a nezávislý na něm¹¹⁴. Můžeme se též setkat se závěrem, že evropský (tj. západoevropský) feudalismus byl produktem kontinuaace způsobu produkce, který přicházel z Východu, že tento způsob překryl antické otrokářství nebo, že středověký feudalismus (v Evropě) je vlastně pouze pokračováním orientálních forem závislosti¹¹⁵.

Nieméně z analýzy společensko-ekonomického vývoje při vzniku třídní feudální formace a ze závěrů badatelů, zabývajících se touto problematikou zejména v Sovětském svazu a Německé demokratické republice vyplývá, že existovaly dva hlavní typy rané třídní feudální společnosti v Evropě a v Asii. Oba byly společensky a ekonomicky založeny na násilné exploataci přímých výrobců, rolníků. První typ byl založen na individuálním velkém pozemkovém vlastnictví soukromého charakteru — tzv. západoevropský typ feudalismu. Druhý typ byl založen na velkém pozemkovém vlastnictví státního charakteru (vládnoucí třídy) a toto vlastnictví bylo prostředkem k feudální exploataci — tzv. východní typ feudalismu. Oba dva typy si byly sociálně a ekonomicky rovnocenné: nadvýrobek byl přímým výrobcům odnímám násilím¹¹⁶.

Ve slovanském prostředí do vzniku stabilizovanějších státních útvarů, které odražejí konzolidovanější stav třídní společnosti, tj. i pro Moravu před

¹¹¹ B. Töpfer, *Zur Problematik der vorkapitalistischen Klassengesellschaften*, Jahrb. f. Wirtschaftsgesch. 4, 1967, 259 - 286; H. Assing, *Zur Definition des feudalen Grundeigentums*, Ethnographisch-Archäolog. Zeitschr. 11, 1970, s. 95 - 107; B. Brentjes, *Grund-eigentum, Staat und Klassengesellschaft im alten Orient*, ibidem 9, 1968, s. 245 - 266.

¹¹² Srov. E. Werner, *Einige Charakteristika 1134 - 1195*; J. L. Semenov, *Problem social'no-ekonomičeskogo stroja drevnego Vostoka*, Narody Azii i Afriki 1965, No. 4, s. 69 - 89; N. V. Pigulevskaja, *Razloženiye*, s. 45 - 71; M. M. D'jakonov, *Očerki istorii*, s. 282 - 287; V. N. Nikiforov, *Vostok*, s. 259 - 278; J. Herrmann, *Die Rolle gentil-gesellschaftlicher Stämme und des Klassenkampfes der Volksmassen bei der Herausbildung und Entwicklung vorkapitalistischer Gesellschaftsformationen*, Zeitschr. f. Geschichtswiss. 25, 1977, s. 1156; L. V. Čerepnin, *Rus' — spornyje voprosy*, s. 126 - 187.

¹¹³ Srov. E. Werner, *Einige Charakteristika*, s. 1134 - 1156; N. V. Pigulevskaja, *Razloženiye*, s. 45 - 71; M. M. D'jakonov, V. N. Nikiforov, in: *Sovetskaja istoričeskaja encyklopedija*, t. 15, Moskva 1974, s. 22 - 7; V. N. Nikiforov, *Vostok*, s. 259 - 278; *Istoriografija stran Vostoka*, Moskva 1977.

¹¹⁴ V. N. Gabašvili, *Problemy genezisa vostočnogo feodalizma*, in: *Voprosy istorii Bližnego Vostoka*, Tbilisi 1963, s. 191 - 217.

¹¹⁵ Srov. H. Kressig, *Zwei Produktionsweisen*, „die der kapitalistischen vorgehen“, Ethnographisch-Archäolog. Zeitschr. 10, 1969, s. 361n.

¹¹⁶ Srov. J. Herrmann, *Die Rolle*, s. 1156.

8./9. stoletím lze aplikovat Marxovy poznámky o tzv. „slovanské formě“ (vlastnictví a společnosti), kterou řadil paralelně za tzv. asijský výrobní způsob a před antický a germánský, z jiného místa je patrné, že měl na mysli „orientální formu modifikovanou ve slovanské“¹¹⁷. V některých základních principech byla shodná s asijským způsobem (svrchované velké pozemkové vlastnictví vládnoucí třídou v čele s panovníkem, státem), současně se však od něho zásadně lišila (nedespotickou vládní mocí spíše s prvky „demokracie“ své doby, neorganizováním ekonomiky státem) a měla některé prvky blízké germánské formě (vytváření individuálního soukromého vlastnictví). Takové prostředí bylo asi funkční ještě v ústřední oblasti Sámova království. Za dalšího působení prvků íránsko-turkutských a kontaktních zón římsko-byzantské a římsko-germánské mohla potom na tyto základy navazovat a z nich vyrůstala raně středověká sociální a státní struktura moravské společnosti, zřejmě srovnatelná s východním typem feudalizace, ačkoliv s ním nemůže být beze zbytku identifikována. Slovanské prostředí vytvořilo opravdu některé sociální a ekonomické prvky¹¹⁸, jejichž analogie lze nalézt jak v širší západoasijské sféře 4. - 7. století, tak zčásti v některých rysech byzantské společnosti 6. - 10. století nebo ve společnosti arménské či gruzínské ve 4. - 9. století. Tyto jevy lze sledovat ve slovanských zemích na Balkáně a i na sever od středního Dunaje nebo na sever od pobřeží Černého moře. Specifický vývoj na Morave v 9. - 10. století byl pak nověji hodnocen jako „moravský model raně feudální slovanské společnosti a státu“¹¹⁹. Avšak přes výrazné rysy východního typu raného feudalismu třeba brát v úvahu také to, že ve slovanské společnosti se souběžně vyvíjely též sociálně-historické jevy analogické nejen k některým obdobným jevům východních Frank (kde obráceně některé rysy opět upomínají na východní raný feudalismus) nebo anglo-saské Anglie, ale obecně analogické k některým prvkům západoevropského vývoje. Přitom východní typ rané feudalizace, který našel z větší nebo menší míry uplatnění ve východoevropském a středoevropském prostředí, se některými prvky projevil — ačkoliv jen přechodně a krátkodobě, takže téměř unikl registraci — i v prostředí západoevropském. To vedlo konečně i k názoru, že západoevropský typ feudalismu byl vlastně pokračováním a rozvíjením východního. V evropském prostředí je vůbec možno ve směru od západu k východu pozorovat v raném středověku přibývání prvků východního typu rané feudalizace, počínaje už germánskou oblastí na východ od Rýna, jež však už během 9. a dalšího století nabývala charakteru západoevropského typu feudalismu. Západoevropské rysy individualistického soukromého vlastnického feudalismu, poplotného anticko-germánským tradicím, považované do nedávna za klasický model feudalismu

¹¹⁷ K. Marx, *Formen die der kapitalistischen Produktion vorgehn*, in: *Rané formy civilizace*, Praha 1967, s. 62, 64.

¹¹⁸ L. E. Havlík, *Die soziale und staatliche Entwicklung der frühen slawischen Völker als Problem der allgemeinen Weltgeschichte*, XVe Congr. internat. d. Sc. Historiques, Bucharest 1980.

¹¹⁹ H. Łowmiański, *Początki Polski*, IV, s. 376 - 380.

vůbec, které neztídka byly použity jako měřítko pro klasifikaci jiných společností jako feudálních, počaly se však rozšiřovat ve slovanských zemích — zejména v jejich západní zóně — teprve až od 9. - 10. století.

Na Moravě se v procesu geneze třídní formace počala vyvíjet společnost na základě universálně rozšířeného typu velkého pozemkového vlastnictví a výrobních vztahů, které zejména v dalším vývoji zůstaly rozšířeny v oblasti feudalismu východního typu. V 9. století lze na Moravě sledovat též prvky charakteristické pro západoevropský feudální vývoj. Souběžně s oběma typy přežívaly prvky otrokářství, v západoevropském prostředí brzy mizející, ve východním dlouho přetrvávající. V moravské společnosti zřejmě tedy převládaly feudální výrobní vztahy. Vzhledem k jejich plně nerozvitým formám dvojího rázu a kombinaci s prvky otrokářství se vyvíjela společnost, kterou řada badatelů klasifikovala nejvhodněji jako raně feudální. Ve zpřesnění bude však třeba hovořit spíše o první fázi raně feudální společnosti na Moravě v 9. - 10. století¹²⁰, zatímco další společenský vývoj v Čechách, Polsku i Uhrách 10./11. - 12. století¹²¹ představoval už druhou, mladší, avšak pokročilejší fázi raného feudalismu, který se specificky rozvíjel zřejmě na základě prvků zjišťovaných již v moravském prostředí 9. století¹²².

MORAVIAN SOCIETY AND STATE IN THE 9th CENTURY¹

I. MORAVIAN SOCIETY, ITS STRUCTURE AND CHARACTER IN THE 9th CENTURY

by

LUBOMÍR E. HAVLÍK (Brno)

Summary

The Slav peoples began to form their history within the area situated between the oscilation pole of the European West and that of the Asian Near and Middle East. Their early medieval forming was a complicated integrative and differentiative process composed of their internal development and of various contacts to and syntheses with other peoples and their social and political systems. The research of the origin of the class society

¹²⁰ L. E. Havlík, *Mähren und die gesellschaftlich ökonomischen Grundlagen der frühfeudalen mittelalterlichen Staatsentwicklung in Mitteleuropa*, IV. meždunaroden kongres po slavjanska archeologija, Sofija 1980.

¹²¹ Srov. B. Krzemińska, D. Třeštík, *Hospodářské základy raně středověkého státu ve střední Evropě*, *Hospodářské dějiny I*, 1978, 149 - 230; M. Kučera, *Geneza státu a feudální společnosti na Slovensku*, *Histor. čas.* 24, 1976, 49 - 56; St. Russocki, *Vznik vládnoucího systému a způsob panování v patrimoniálních monarchiích střední Evropy*, *Čs. čas. hist.* 28, 1980, 399 - 414.

¹²² Srov. H. Łowmiański, *Rola Moraw w genezie państw słowińskich*, in: *Pamięt. X. Powszech. Zjazdu Hist. Polskich w Lublinie, Referaty I*, Warszawa 1968, s. 63 n. a dále pozn. 120.

within the Slav milieu became a part of the throughout the world made research concentrated at the problem of the genesis of feudalism and at the character of early feudalism. Among the Slav countries in Central and Eastern Europe and in the Balkans, the research of the problems of Moravia at the end of the early period of the Middle Ages took one of the most important place. The State of Moravia turned into central country of the mighty Great Moravia (or the Empire of Great Moravia) in the 2nd half of the 9th cent. Moravia proper was situated between the Jeseník Mts (*saltus Marahorum*) and the Beskyd Mts. in the north and the river Danube (or the Manhartsberg and Leiser Berge — called *silvae Moraviae* — perhaps) in the south. The western boundary was made through the Bohemian-Moravian Highlands, the eastern one through the mountain range eastwards of the river Wag. If we take in view also the Lower Moravia (the share domain of Nitra in the later Upper Hungary — Slovakia), the outskirts of the State of Moravia reached as far as the Matra Mts. and the northern part of Pannonia.

The research of the social structure made to its base the results both of the Czechoslovak archaeologists (J. Poulík, V. Hrubý, F. Kalousek, B. Chropovský, J. Dekan, B. Dostál, Č. Staňa, B. Novotný, Zdeněk Klanica, D. Bialeková, T. Štefanovičová, K. Marešová, A. Ruttkay), and of the historians (J. Dekan, J. Böhm, V. Husa, P. Ratkoš, F. Graus, V. Procházka, V. Vaněček, L. E. Havlík, M. Kučera). All written sources concerning the history of Great Moravia were published in the work „*Magnae Moraviae fontes historici*”, vol. I - V, Brno 1966 - 1977. The scholars uttered several views on the social structure of early Moravia. According to them, Moravia's society possessed semi-slave and semi-feudal character, it has been considered as the semi-clan and semi-feudal one or held for the early feudal one. The prevailing criterion was that of the West European feudalization process without respect to the rise of the class society in other Slav countries and in the countries neighbouring to the Slavs in the East. There was also no respect to the fact that the problem as the part of the universal one could be solved only on the base of the broadest comparative aspects which concern the whole Euro-Asian process of feudalization. The mentioned problems were treated in various papers of the author and in his latest book „*Moravia in the 9th and 10th Centuries. On the Problems of Moravia's Political Situation, Social and Governmental Structure and Organization*” (in Czech, Engl. summary), Praha 1978.

The critical analysis of the structure of Moravia in the 9th cent. rendered the conclusion that the supreme right and the factual power to dispose of all the large landed propertyship became concentrated in the hands of the head of the ruling class and its state. That sort of propertyship arose in the period after the Slavs and the Moravians had settled in Moravia or, after their ruling stratum began to change into ruling class and to appropriate the surplus value of the production of free village commons. The established form of the landed propertyship served for exploitation performed through the state organization. The commons became dependent to the ruler and their previous taxes changed into a public rent. The mentioned sort of the large landed propertyship had its analogies in the so-called state landed propertyship obviously disposed and governed through the sovereign. Near examples can be found in Byzantium and in the East (Iran and other Asian countries). We can meet them in Germany (till the 10th cent.), after all, and in other countries of Western Europe, even they were only transient there and thus avoided to the historical evidence sometimes.

The main, most populous and economically decisive stratum of the people who lived at the mentioned sort of the large landed property, was called common people, Old Slavic of Moravian version: *prostii ljudje*, in Lat. documents: *simplex populus*. They possessed their own hereditary propertyships, which were individual or partly belonged to the propertyships of the commons. The common people were personally free (Mor. *svobodníi*, Lat. *liberi*). They had rights to participate in the courts of justice and to take part in wars including the sharing of booty. However, they were dependent to their sovereign, the supreme landed proprietor in the state and they were forced (through

the state authorities) to deliver the public rent (Mor. *obrokъ*, Byzant. *to rhogos*, Lat. *tributum, opus fiscale*) in kind, labour and various services. The relationship of the free common people to their sovereign had evident marks of the feudal production relationship. The Mor. common people can be compared to the Byzant. state *paroikoi*, to the Iran. *vastrioshans*, to the Russ. *smerdi* (of the so-called 1st category) or, to the *liberi, ingenui* of the Eastern Mark, Pannonia and Carantania.

The second type of the large landed propertyship was the individual private one. The private property of the aristocracy was called in Mor. *iměniže*, in Lat. *proprietas*. It consisted of estates (*curtes, praedia*, Mor. *sela*), houses, fields, woods, vineyards, herds of horses and cattle, slaves, various things. There are mentioned also castles (Mor. *gradъъ*, Lat. *castella*). All that propertyship acquired the character of the possessionship-tenure and all the private proprietors were considered as possessors-tenants from the point of view of the sovereign and state. The sovereign supported the process of the arising of the individual possessionship. He granted bounties both to the hereditary aristocracy and to the newly originated serving one. The private possessors (noble and privileged men) were called lords, Mor. *gospodъe, gospodini (selъ)*, Lat. *domini*, cf. the Byzant. *tōn chōrion kyrioi* or the OE. *hlafordes*. They were described as the rich men (Mor. *bogatii*, cf. the Soghd. term *b'g*, ideogramm *mlk*, i.e. the lord) and counterplaced to several categories of the poor people (Mor. *ubozii*). We can find information about the people without private or without any property (Mor. *ništii*). The immediatly opposite stratum to the lords was formed through the slaves (Mor. *rabi*, Lat. *mancipia*, Byzant. *duloi, dulē*). Those lawless people were the property of their lords. They worked in the proprietors' estates, households and workshops. They formed the so-called (Mor.) *čelědъ*, Lat. *familia*. The work of the slaves (Mor. *rabota*) was the private labour rent. The situation of the Mor. *rabi* corresponded to that of the Anglo-Saxon *theowes*, the Armen. *struk, tsaraj*, the Iran. *bandak, anshahrik* or to that of the Georg. *mona*, which term was synonymous both to the *iqve* (captive) and to the *uccho* (foreigner — Mor. terms *plěnъnikъ* and *tuzii*). Very close analogy to the situation of the Mor. *rabi* can be found in the Lat. term *mancipia* used for the slaves in the Eastern Mark and in Pannonia. The yearly work of the Mor. captive was worth of 3 *stězy* (2 solids in Byzantium); after the value of the captive was settled through his work, he was released from captivity.

The process of the rising of feudal serfs (Lat. *servi*) took place in the course of the 2nd half and especially in the last 3rd of the 9th cent. It was conditioned through the political and economical development of Moravia and supported both through expansive wars of the Moravians against their neighbour countries, where from rich tributes and plenty of booty and captives poured to Moravia. Many serfs originated just from the captives who were located in the villages and estates destroyed before through the raids of the Franks and the Bavarians. Many hitherto common free people changed also in serfs and came from the protection and jurisdiction of the sovereign into private spheres of law of the new lords over. The granting of bounties as rewards both to the existing and to the newly created aristocracy rendered possibly that process. The bounties consisted firstly of the right to collect parts of the public rent and secondly of the tenure of the parts of the granted landed possessionship. Many serfs originated also from the slaves who received lots of land and were located in desolated villages. The process of the arising of serfs (Mor. *ljudъe, chъlapi, or svrabi*, perhaps) was only at its beginning in the 9th cent. The sources make us acquainted with several groups of dependent people. There are mentioned the so-called debtors (Mor. *dolъžnici*), analogous to the Russ. *zakupi*. We read of the people working for wage (Mor. *mъzdnъnici*), analogous to the Byzant. *misthitoi* or to the Russ. *najmiti*. There were also the people of the Church (Mor. *dušъnici*) and the released slaves (Mor. *svobodъnici*).

The Moravian society of the 9th cent. was characterized through 1) the prevalence of the large landed propertyship owned corporatively by the ruling class. The propertyship was the means of exploitation. The supreme and exclusive disposition right of the pro-

pertyship was monopolized by the sovereign as the representant of the state and of its ruling class. 2) The juridical dependance of the otherwise free common people towards the state and its sovereign was expressed through the public rent collected from the people of commons by force. Besides the duty to deliver the public rent, the free people of commons had also several rights just as free people. 3) The informations of written sources sustained the contemporary existence of the individual private large landed propertyship — or possessionship, tenure — as the means of exploitation. 4) Its existence was bound with and dependent on the prevalent slave labour. 5) The changing of the free people and of the slaves to the serfs acquired noticeable forms.

Analogical social phenomena and structure can be found, also in other countries, perhaps, both of the Slav sphere (e.g. in Croatia or in Russia in the 9th-10th cents.) and in that of the East (e.g. within the Iranian sphere in the 4th-7th cents.). Several analogous phenomena can be compared with those of Transcaucasia (4th/6th-10th cents.) and with those of Byzantium (7th-10th cents.). The traces of them can be observed even in East Francia (8th-10th cents.) or in early feudal England.

The territory of Moravia belonged to the so-called central zone of Slav countries. The zone comprised the basin of the middle Danube and the territories situated northwards of the lower Danube and northwards of the Black Sea coastland. The zone was characterized by the contacts both with the late Roman, West European and Byzantine elements, and with those of the Iranian and Turkic peoples. The former historiography has classified the society of Moravia solely from the standpoint of the West European process of the genesis of feudalism and from that of the West European early feudalism. However, the recent research proved that the West European way of feudalization might be neither the first nor the basic form of the process and so, it cannot be held for the adequate criterion and classification standpoint in respect to the process of feudalization in other parts of the world. We can consider it only as one type of the universal feudalization process, as the way typical just for West European countries, which had close bonds to the Roman sphere or belonged into it. Another type of feudalization was developed in the East. The type arose from the so-called Asian mode of production. However, the mentioned mode proved to be the world-wide spread transitory in the period between the clan-tribe society and the class society. Historians are convinced to mean even that the West European feudalization was only the continuation of the eastern forms of dependence, in fact. The recent research came to the conclusion that there existed two main types or ways of feudalization in the world: 1. The so-called „classical” one of Western Europe, 2. The Eastern one. Both of them were equal, because they were based on the feudal exploitation of the peasants.

The social structure of Moravia in the early Middle Ages rose from the so-called Slav mode of society, parallel to the Asian mode. The Slav mode comprised its main feature, however, it proved to have some elements of the Antique and Germanic modes as well. It might function within the Kingdom of Samo. The contact zone to the antique milieu and the area between the spheres of the East and Western Europe enabled the origin of a specific variant of the early feudalism — „the Moravian model of the early feudal Slav society and state”. Comparing the Moravian society of the 9th cent. with that of Bohemia, Poland and Hungary in the 10/11th - 12 the cents., the society of Moravia represented the first phase of early feudalism, whereas the three mentioned states of Central Europe developed the second but more advanced phase, built on the foundations of the first one, however.